

UTRECHTS KWALITEITSKADER

EDUCATIE VAN HET JONGE KIND

UTRECHTS
KWALITEITSKADER

LEREN DOE JE SAMEN

UTRECHTS KWALITEITS KADER

EDUCATIE VAN HET JONGE KIND

UTRECHTS
KWALITEITSKADER

INHOUD

Voorwoord	5	Hoofdstuk 3	53
Inleiding	7	Wat zou er in het team, de organisatie en de wijk moeten gebeuren?	
Missie	8	3.1 Speerpunten leren en ontwikkelen binnen je organisatie	54
Gelijke kansen voor ieder kind		3.2 Voorbeelden leren en ontwikkelen met andere organisaties	58
Hoofdstuk 1	11		
Wat zou er in de groepen moeten gebeuren?		Hoofdstuk 4	63
1.1 Visie - Ontwikkeling van het jonge kind	12	Hoe zorg je voor een optimale doorgaande lijn?	
1.2 Sociaal-emotionele behoeften garanderen	16		
1.3 Ontwikkel- en leermogelijkheden creëren	22	Colofon	73
1.4 Brede ontwikkeling stimuleren	28		
Hoofdstuk 2	39		
Hoe werk je samen met ouders?			
2.1 Uitgangspunten ouderbeleid	40		
2.2 Speerpunten professionals	41		
2.3 Speerpunten opvang en school	49		

VOORWOORD

Voor jullie ligt de vierde versie van het Utrecht Kwaliteitskader – educatie van het jonge kind (UKK). Op basis van de ontwikkelingen en wensen vanuit het veld en nieuwe theoretische inzichten is deze nieuwe versie ontwikkeld. Het is een mooi document geworden voor iedereen die een bijdrage levert aan de opvang en educatie van jonge kinderen.

Het is ontwikkeld door zowel de professionals die werken met jonge kinderen én de wetenschap, waardoor de praktijk en opgedane inzichten door onderzoek bij elkaar komen. Deze samenwerking heeft concrete pijlers opgeleverd waarmee jonge kind-professionals elke dag weer aan de slag kunnen gaan.

De laatste versie uit 2017 was één van de resultaten van het project ‘Nu voor later’, een jarenlang onderzoek van het Utrechtse werkveld en de Utrechtse wetenschap gericht op kwalitatief goede opvang en educatie. In het UKK is toen een visie op de educatie van het jonge kind in Utrecht vastgelegd met richtlijnen voor het handelen van professionals. In de beleidsregel passende kinderopvang; voorschoolse educatie is vervolgens het ‘verankeren van het UKK in pedagogische beleid’ als verplichting opgenomen. Dit allemaal om de kwaliteit van voor- en voegschoolse voorzieningen in Utrecht verder te versterken.

In de afgelopen jaren is er veel gebeurd. Allereerst is in januari 2020 de voorschoolse educatie overgegaan van Spelenderwijs Utrecht naar drie kinderopvangaanbieders en hebben we te maken gehad met een wereldwijde pandemie, die invloed

heeft gehad op zowel het bereik als de kwaliteit van voor- en voegschoolse educatie. Toen de sector in 2022 weer in wat rustiger vaarwater belandde, hebben de partners uit het veld en de gemeente gezamenlijk besloten om het UKK samen met de Universiteit Utrecht te actualiseren. Zo houden we dit document en daarmee het gesprek over de kwaliteit van de educatie van het jonge kind levend. Niet alleen binnen organisaties, maar vooral ook tussen voorschoolse voorzieningen, het basisonderwijs en andere partners, om zo de inhoudelijke doorgaande lijn en samenwerking in het veld te versterken. Bij deze actualisatie zijn daarom niet alleen aanbieders van voorschoolse educatie in Utrecht betrokken, maar hebben ook kinderopvangorganisaties, het samenwerkingsverband, grotere- en kleinere schoolbesturen meegedacht.

Ik hoop dat deze vierde versie van het UKK zowel bevestigt wat jullie al doen als hopelijk ook nieuwe, frisse inspiratie biedt voor jullie ongelooflijk belangrijke werk met jonge kinderen. Samen maken we het verschil!

Eelco Eerenberg
Wethouder Onderwijs

INLEIDING

Het afgelopen jaar hebben we als Universiteit Utrecht samen met het Utrechtse werkveld het Utrechts Kwaliteitskader – educatie van het jonge kind (UKK) mogen actualiseren. Samen met een klankbordgroep waarin alle partners uit de stad waren vertegenwoordigd is het UKK uit 2017 onder de loep genomen. Welke elementen verdienen een update? Waar moet meer (of minder) aandacht aan worden besteed? En hoe zorgen we ervoor dat het UKK meer praktische handvaten biedt voor het handelen van professionals in de praktijk? Ook zijn focusgroepgesprekken gevoerd met VE-coaches, intern begeleiders en ouders om de verzamelde ideeën voor de actualisatie van het UKK te toetsen.

Op basis van deze activiteiten zijn een aantal grotere en kleinere wijzigingen doorgevoerd. Allereerst bleek er behoefte te zijn aan het formuleren van een expliciete missie wat betreft de educatie en ontwikkeling van jonge kinderen in basisvoorzieningen in Utrecht. Daarnaast zijn de speerpunten voor het werken met jonge kinderen in de groepen geëvalueerd en geactualiseerd. In deze versie zijn nu bijvoorbeeld meer speerpunten over het stimuleren van de brede talentontwikkeling opgenomen en er ligt meer nadruk op een inclusieve speelleeromgeving, waarin alle kinderen zich gezien en gehoord voelen. Ook

zijn alle speerpunten in hoofdstuk 1 met behulp van een werkgroep van kwaliteitszorgmedewerkers vertaald naar een competentieprofiel, welke gebruikt kan worden als zelf-evaluatie, waarderings- en gespreksinstrument. Ten slotte zijn de hoofdstukken over het samenwerken met ouders, het samenwerken in het team, de organisatie en de wijk en het verzorgen van een optimale doorgaande lijn op basis van ervaringen, nieuwe inzichten en wensen geactualiseerd.

We willen iedereen die heeft bijgedragen aan dit 'UKK 2023' hartelijk bedanken voor de vele inspirerende sessies en gesprekken. We hopen dat jullie je herkennen in het uiteindelijke document én dat het activeert en motiveert om samen het beste te bieden voor alle jonge kinderen in Utrecht. Zoals één van jullie zei: "We doen al heel veel goeds, maar we willen altijd beter". Deze lerende houding is volgens ons dé kracht van het Utrechtse werkveld.

Martine Broekhuizen, Karin van Look en Bodine Romijn
Universiteit Utrecht

MISSIE

GELIJKE KANSSEN VOOR IEDER KIND

In de eerste zes levensjaren ontwikkelen kinderen zich met een snelheid die ongeëvenaard is aan elke andere periode in het leven. De relaties en ervaringen die kinderen in deze eerste jaren opdoen zijn fundamenteel voor hun verdere ontwikkeling.

Naast de directe familie en omgeving zijn basisvoorzieningen voor jonge kinderen (kinderdagverblijven, peutercentra en basisscholen) de belangrijkste context waarin deze vroege kindontwikkeling plaatsvindt. In Utrecht streven we daarom sterke basisvoorzieningen van hoge kwaliteit die bijdragen aan de cognitieve en sociaal-emotionele ontwikkeling van jonge kinderen en die de basis legt voor de brede ontwikkeling. Hierbij staat kansgelijkheid als kernwaarde van de stad centraal. Kansgelijkheid betekent dat we het alle kinderen gunnen om hun ontwikkelingspotentieel te realiseren. Om dit realiseren is het nodig om ongelijk te investeren. Enerzijds gaat het dan om extra investeren in kinderen met (risico op) een taal- en/of ontwikkelingsachterstand of met een specifieke zorg- of ondersteuningsbehoefte. Anderzijds gaat het ook om kinderen waarbij niet per se sprake is van een achterstand of specifieke behoefte, maar die wél structureel minder kansen hebben om hun potentieel te realiseren.

De groeiende talige en culturele diversiteit is de nieuwe realiteit in de stad, waarbij kinderdagverblijven, peutercentra en basisscholen dé plek zijn waar kinderen met verschillende achtergronden elkaar ontmoeten en samen leren en opgroeien. Samen leren en opgroeien willen we op een vreedzame manier doen, waarbij kinderen verantwoordelijkheid leren nemen voor elkaar en voor de gemeenschap. Het bezoeken van een kinderdagverblijf, peutercentrum of basisschool moet voor alle jonge kinderen mogelijk zijn. Financiële of culturele barrières die mogelijk bestaan, worden daarom zo goed mogelijk opgelost.

Binnen de basisvoorzieningen streven we naar de inclusie van alle kinderen, waarbij inclusie gaat over het erkennen en waarderen van diversiteit in de breedste zin van het woord. Hierbij is het welbevinden van kinderen het belangrijkste doel. Via deze meer inclusieve voorzieningen zetten we in

op brede talentontwikkeling, met speciale aandacht voor de taalontwikkeling. Dat betekent ook expliciete aandacht voor kinderen die meertalig opgroeien, waarbij we meertaligheid zien als een extra ontwikkelkans voor kinderen.

Het is belangrijk om aandacht te hebben voor alle systemen waarbinnen kinderen zich ontwikkelen en te zorgen voor een sterke pedagogisch-educatieve basis. Het realiseren van educatieve partnerschappen met ouders, waarin gelijkwaardig wordt samengewerkt, behoort tot de hoofdtaken van de basisvoorziening. Daarnaast wordt in Utrecht integraal samengewerkt op wijk- en stedelijk niveau met kernpartners. Hieronder valt ook een sterke inhoudelijke doorgaande lijn en een goede samenwerking en kindvriendelijke overgang tussen kinderdagverblijven, peutercentra en basisscholen.

Een sterke basisvoorziening voor alle kinderen waarin al deze doelen samenkomen, vraagt om continue deskundigheidsbevordering van professionals. Hierbij staat van en met elkaar leren centraal, zowel binnen de eigen organisatie als tussen teams en externe partners. Het UKK heeft als doel hier aan bij te dragen door een gezamenlijke taal te creëren voor kinderdagverblijven, peutercentra en basisscholen en door te definiëren vanuit welke richtinggevendende uitgangspunten we de educatie van het jonge kind willen vormgeven. Hiermee zorgen we dat het gesprek over het bevorderen en waarborgen van kwaliteit gevoerd blijft worden binnen de stad.

LEESWIJZER

Voortbouwend op de missie voor de educatie van het jonge kind in Utrecht volgen in dit kwaliteitskader vier hoofdstukken die ieder focussen op één van de systemen waarin jonge kinderen zich ontwikkelen, waarbij uiteraard aandacht is voor de samenhang tussen deze systemen.

In **Hoofdstuk 1** gaan we in op wat er op de groepen zou moeten gebeuren om de ontwikkeling van jonge kinderen te stimuleren. Hierbij maken we onderscheid tussen het garanderen van sociaal-emotionele basisbehoeften, het creëren van leer- en ontwikkelmogelijkheden en het stimuleren van de brede talentontwikkeling. In **Hoofdstuk 2** gaan we in op het gelijkwaardig samenwerken met ouders aan de optimale ontwikkeling van jonge kinderen. Hoe kunnen ouders en professionals vormgeven aan deze gedeelde verantwoordelijkheid en elkaar versterken? In **Hoofdstuk 3** wordt besproken wat er in het team, de organisatie en de wijk zou moeten gebeuren, oftewel de directie schil rondom de groepen. Ten slotte gaan we in **Hoofdstuk 4** in op hoe een optimale doorgaande lijn van voorschoolse voorzieningen naar het basisonderwijs kan worden gerealiseerd.

HOOFDSTUK 1

WAT ZOU ER IN DE GROEPEN MOETEN GEBEUREN?

Betekenisvolle interacties tussen kinderen, professionals en hun omgeving staan centraal in het definiëren van kwaliteit van het dagelijks handelen van jonge kind-professionals. Uit onderzoek is bekend dat dergelijke rijke interacties het verschil maken. We weten echter ook dat het komen tot rijke interacties een niet geringe opgave is die continue aandacht vraagt. In dit hoofdstuk wordt eerst onze **visie op de ontwikkeling en educatie van het jonge kind** uitgewerkt. Vervolgens wordt in **18 speerpunten** aangegeven wat dit betekent voor het werken op de groepen.

1.1 VISIE

ONTWIKKELING VAN HET JONGE KIND

Een visie op de ontwikkeling van het jonge kind geeft richting aan wat er tijdens betekenisvolle interacties in de groepen zou moeten gebeuren. Hieronder staan de centrale uitgangspunten voor de ontwikkeling van jonge kinderen beschreven waar vanuit we in dit kader de educatie van het jonge kind vormgeven. Deze uitgangspunten zijn door het Utrechtse veld opgesteld, in samenspraak met de wetenschap. De uitgangspunten zijn onderverdeeld in twee domeinen: **de sociaal-emotionele behoeften van kinderen** en **de manieren waarop zij zich ontwikkelen en leren**.

UITGANGSPUNTEN

Kinderen ontwikkelen zich **in relatie tot een ander.**

Kinderen ontwikkelen zich **wanneer ze zich veilig voelen.**

Kinderen ontwikkelen zich **als hun initiatieven er toe doen.**

Kinderen ontwikkelen zich **door te mogen handelen.**

Kinderen ontwikkelen zich **wanneer ze het gevoel hebben erbij te horen.**

Kinderen ontwikkelen zich **de hele dag door.**

Kinderen hebben het nodig **dat hun ontwikkeling doelbewust wordt gestimuleerd.**

Kinderen ontwikkelen zich **door taal die hun ervaringen ondersteunt en hun wereld vergroot.**

Kinderen ontwikkelen zich **door met plezier te spelen.**

Kinderen ontwikkelen zich **met hun hele lijf en al hun zintuigen.**

Kinderen ontwikkelen zich **door samen met anderen door te denken.**

SPEERPUNTEN

De hiervoor geformuleerde uitgangspunten voor de ontwikkeling van jonge kinderen zijn vertaald in elf speerpunten voor het werken met jonge kinderen in de groepen; vijf speerpunten voor het garanderen van de sociaal-emotionele behoeften van kinderen en zes speerpunten voor het creëren van leer- en ontwikkelmogelijkheden. Daarnaast zijn nog zeven speerpunten geformuleerd rondom de brede talentontwikkeling van kinderen: taal, tellen en meten, wetenschap, natuur en techniek, creatieve vorming, burgerschap, digitale geletterdheid en gezonde leefgewoonten. Bij een aantal speerpunten zijn in een aparte box concrete voorbeelden gegeven.

COMPETENTIEPROFIEL

De speerpunten zijn ook vertaald naar een **competentieprofiel** voor pedagogisch-educatief professionals. Onder pedagogisch-educatief professionals verstaan wij professionals die zich in hun dagelijks werk met de ontwikkeling en educatie van jonge kinderen bezighouden, zoals leerkrachten, pedagogisch medewerkers en onderwijsassistenten. De items in het competentieprofiel zijn zo geformuleerd dat een professional zichzelf kan evalueren. Daarnaast kan een begeleider op de werkvloer (VE-IKK-coach, Intern Begeleider, onderbouwcoördinator) aangeven hoe zij de professional op de competenties waarderen. Vervolgens kunnen de professional en begeleider op de werkvloer hierover met elkaar in gesprek. Het competentieprofiel is online te vinden op www.nuvoorlaterutrecht.nl

INRICHTING SPEELLEEROMGEVING

We eindigen dit hoofdstuk met een aantal concrete suggesties voor het inrichten van de speelleeromgeving. Wat betekenen de speerpunten voor hoe je een groeps- of gezamenlijke ruimte inricht? Hierbij zijn we uiteraard niet uitputtend, maar hopen we wel goede voorbeelden te geven.

AFSTEMMING OP ONTWIKKELINGSNIVEAU

Hoewel er bij de speerpunten niet specifiek naar wordt verwezen, dient ontwikkelingsstimulering altijd afgestemd te zijn op de specifieke kinderen met wie gewerkt wordt, hun leeftijd en ontwikkelingsniveau. Voor zowel peuters als kleuters gelden dezelfde normen als het gaat om de algemene houding van de pedagogisch medewerker en leerkracht, het sociaal-emotionele klimaat in de groep, het belang van het benutten van terloopse leermomenten en de wenselijkheid om de tijd goed in te delen en te bestemmen voor gerichte ontwikkelings- en leeractiviteiten gericht op de brede ontwikkeling van kinderen. Wat er precies gezegd of gedaan wordt, welke speel- leeractiviteiten worden aangeboden en wat het niveau van interactie is, verschilt tussen peuter- en kleutergroepen.

Aan speerpunt 1 tot en met 11 is een specifiek uitgangspunt gekoppeld. De nummers in de puzzelstukjes corresponderen met de uitgangspunten in het overzicht op pagina 15.

1.2 SPEERPUNTEN

SOCIAAL-EMOTIONELE BEHOEFTE GARANDEREN

De speerpunten binnen dit thema gaan over de sociaal-emotionele processen in de groep. Het gaat hierbij om het zorgen voor warme relaties en een positieve sfeer, het hebben van een gevoelig oog voor de behoeften van kinderen en de groep, het aansluiten bij de initiatieven van kinderen en het geven van verantwoordelijkheid aan kinderen. Ook het creëren van een inclusieve speelleeromgeving, waar alle kinderen zich gezien en gehoord voelen, is hier een belangrijk onderdeel van. Het garanderen van deze sociaal-emotionele behoeften is een voorwaarde voor kinderen om zich goed te kunnen ontwikkelen.

SPEERPUNT 1

WARME RELATIES

Zorg voor warme relaties en een positieve sfeer in de groep

Kinderen ontwikkelen zich in relatie tot een ander.

Niets is zo belangrijk als warme, veilige relaties in de groep, waarbij een sfeer van gezelligheid, vrolijkheid en enthousiasme zorgt voor positieve emoties. Warme relaties met de kinderen en tussen de kinderen onderling ontwikkelen zich door respectvolle communicatie. Dit uit zich onder andere in naar elkaar luisteren, op een positieve toon praten en elkaar op een respectvolle manier aanspreken.

Warme relaties worden ook bevorderd door het tonen van positieve affectie. Het gaat hierbij om verbale affectie, zoals elkaar complimenten geven of uitspreken dat de inzet en inbreng van het kind wordt gewaardeerd. Maar ook om fysieke affectie, zoals tussen de kinderen in zitten, of een aai over de bol geven.

In de groep is ruimte voor alle emoties van kinderen, al is het wel belangrijk dat kinderen het grootste deel van de tijd positieve emoties ervaren. Conflicten tussen kinderen horen erbij en worden snel opgelost om ruzie te voorkomen. Jonge kinderen hebben hierbij hulp nodig van volwassenen, die ze strategieën aanreiken om op een goede manier conflicten op te lossen.

SPEERPUNT 2

SENSITIVITEIT

Wees sensitief voor de behoeften van kinderen en de groep

Kinderen ontwikkelen zich wanneer ze zich veilig voelen.

Jonge kinderen ontlenen veiligheid aan duidelijkheid en voorspelbaarheid. Daarom zijn herkenbare routines en rituelen belangrijk. Dagritmekaarten kunnen hierbij ondersteunen. Ook hebben ze duidelijkheid nodig over welk gedrag er van hen wordt verwacht. Dit bereik je door uit te spreken wat je precies van kinderen verwacht en door hen erkenning te geven wanneer ze het goed doen.

Veiligheid en vertrouwen worden ook gecreëerd door sensitief te reageren op de signalen van kinderen. Door hun emoties te erkennen en te benoemen, krijgen kinderen het gevoel dat ze gezien en gehoord worden. Je bewust zijn van de emoties van kinderen en van wat er in de groep gebeurt, is een voorwaarde om sensitief te kunnen reageren. Als je de eerste tekenen van verdriet of frustratie bij een kind ziet, kun je sneller troost of ondersteuning bieden.

Alle kinderen hebben positieve aandacht nodig, maar ze verschillen in hoe duidelijk ze die behoefte communiceren. Het is daarom belangrijk om aandacht te geven aan kinderen die daarom vragen en aan kinderen die daar niet om vragen.

Ook de groep als geheel verdient aandacht. Een groep is namelijk meer dan een verzameling van individuele kinderen. En jij als professional bent ook onderdeel van de groep. Daarom is het goed om niet alleen sensitief te zijn

SPEERPUNT 3 KINDPERSPECTIEF

Sluit aan bij de initiatieven en perspectieven van kinderen

Kinderen ontwikkelen zich als hun initiatieven er toe doen.

Voor de ontwikkeling van kinderen is het nodig dat ze betrokken zijn bij wat ze doen. Voor een hoge mate van betrokkenheid is het belangrijk dat er in het dagelijks aanbod veel ruimte is voor keuzes en initiatieven van kinderen. Dit betekent dat kinderen ruimte krijgen om hun eigen initiatieven, inzichten en ervaringen in te brengen en om keuzes te maken binnen de grenzen van de groep. Het aanbod en de activiteiten in de groep moeten waar nodig worden aangepast om aan te sluiten op de interesses van de kinderen.

Dat betekent niet dat kinderen de volle vrijheid moeten krijgen of dat grenzen onbelangrijk zijn. Binnen de grenzen van de groep is er ruimte om goed aan te sluiten bij de leefwereld van het kind door te observeren, te volgen, en ideeën aan kinderen te ontlocken. Daarna kunnen de initiatieven en interesses van kinderen worden verbonden aan de plannen van de groep. Het is belangrijk om het idee van het kind te volgen en tegelijk je doelen in het hoofd te houden om zo op het idee van het kind voort te borduren en het uit te breiden.

naar individuele kinderen, maar ook om stil te staan bij de behoeften van de groep als geheel. Het is belangrijk dat alle kinderen zich onderdeel voelen van de groep. Dit ontstaat als kinderen betrokken worden bij gezamenlijke activiteiten, worden gewezen op elkaars aanwezigheid en wanneer zij als groep worden aangesproken.

Sensitiviteit voor de groep als geheel

Door in gedrag en taalgebruik bewust aandacht te hebben voor de groep als geheel, zorg je dat kinderen zich onderdeel gaan voelen van de groep. Dit kun je doen door veel 'wij' te gebruiken. Zeg bijvoorbeeld: 'We gaan samen de jassen aantrekken' in plaats van 'Ik wil dat jullie je jas aan gaan trekken.' Creëer ook momenten waarbij kinderen gericht samenwerken aan een 'taak'. Bijvoorbeeld samen een toren bouwen of een puzzel oplossen. Ook als kinderen los spelen of naast elkaar aan het werk zijn, kun je het groepsgevoel stimuleren door kinderen te wijzen op wat de ander doet. Wat maken bijvoorbeeld de andere kinderen aan tafel tijdens het knutselen? Of zijn er kinderen die hulp kunnen gebruiken?

Geef kinderen eigen verantwoordelijkheid

Kinderen ontwikkelen zich door zelf te mogen handelen.

Kinderen kunnen in toenemende mate al veel zelf en ze helpen en denken graag mee. Ze zijn nooit te jong om belangrijk te zijn en het geeft hen een trots gevoel. Door gedurende de dag gebruik te maken van hun hulp, groeit hun zelfvertrouwen en hun gevoel van competent zijn ("ik kan het!"). Het is voor kinderen ook belangrijk dat volwassenen uitstralen dat ze vertrouwen hebben in hun zelfredzaamheid. Naarmate kinderen ouder worden kun je de balans verschuiven van kinderen die jou helpen bij activiteiten naar jij die de kinderen helpt bij activiteiten die ze zelfstandig uitvoeren.

Het is essentieel dat kinderen leren om verantwoordelijkheid te nemen voor zichzelf en voor de omgeving om hen heen. Verantwoordelijkheid voor jezelf gaat over dingen zelf doen (bijvoorbeeld je eigen jas aantrekken of brood smeren) en over zelf keuzes maken. Het is belangrijk dat kinderen een stem krijgen door ze mogelijkheden te geven om te kiezen, om mee te denken of door ze te betrekken bij een besluit. Kinderen mogen ook ontdekken dat fouten maken heel normaal is. Wel is het belangrijk ze hierbij te leren hoe ze verantwoordelijkheid dragen voor de gevolgen van een nadelige keuze en hoe ze tot een oplossing kunnen komen.

Verantwoordelijkheid voor de omgeving gaat over zorg dragen voor spullen en voor elkaar. Het is goed als kinderen dagelijks de gelegenheid krijgen om zorgvuldig om te gaan

met materiaal, door ze te laten helpen met dingen klaarzetten en opruimen. Dit kan tijdens verzorgingsroutines (zoals fruit, drinken, lunch), maar ook tijdens spel of andere activiteiten. Kinderen leren om zorg voor elkaar te dragen wanneer ze gestimuleerd worden om op een goede manier met elkaar om te gaan. Ook kinderen elkaar laten helpen is een manier om verantwoordelijkheid voor elkaar te bevorderen.

Rondleiding nieuwe kinderen

Een mooi voorbeeld waarin jonge kinderen verantwoordelijkheid én een stem wordt gegeven, is het geven van een rondleiding aan nieuwe kinderen in de groep. Een dergelijke activiteit vergroot zowel de gevoelens van competent zijn ("ik kan iemand wegwijs maken") als hun autonomie ("ik mag laten zien wat ik belangrijk vind"). Ook leren ze zorg dragen voor elkaar. Verder geeft een dergelijke rondleiding veel informatie aan de professional. Wat laten kinderen als eerste zien en heeft voor hen dus veel waarde? Waar vertellen ze niets over, terwijl je dit wel verwacht? Dit voorbeeld past ook bij speerpunt 16, burgerschap.

SPEERPUNT 5

INCLUSIEVE LEEROMGEVING

Erken kinderen in hun individualiteit
en zorg dat iedereen erbij hoort

Kinderen ontwikkelen zich wanneer ze het gevoel hebben erbij te horen.

Alle kinderen hebben de behoefte en het recht om erbij te horen en mee te kunnen doen met de groep. Een welkome en open houding in de groep is belangrijk voor hun welbevinden. Kinderen verschillen in vele opzichten van elkaar en elk kind heeft dan ook andere ondersteuning nodig om aan hun behoeften te kunnen voldoen. Het is belangrijk om je daar bewust van te zijn zodat je kunt handelen vanuit gelijkwaardigheid (ieder kind geven wat het nodig heeft) in plaats van vanuit gelijkheid (ieder kind hetzelfde behandelen).

Het is belangrijk om op een positieve manier aandacht te besteden aan de verschillen en overeenkomsten tussen kinderen om hen bewust te maken van de grote diversiteit in de samenleving. Het gaat dan bijvoorbeeld om aandacht voor verschillen in cultureel-etnische achtergrond, gender en seksualiteit, religie, sociaal-economische achtergrond, leer- en ontwikkelingsbehoeften, familiesamenstelling, huidskleur, fysieke mogelijkheden en thuistaal. Wees je ervan bewust dat sommige vormen van diversiteit zichtbaarder zijn dan andere. Heb ook aandacht voor de woorden die je gebruikt om op een sensitieve en positieve manier over verschillen te praten.

Het is nodig dat de diversiteit van de samenleving zichtbaar is in de groep, ongeacht hoe divers jouw groep op dit moment is. Materialen zoals puzzels, boeken en speelgoed

voor rollenspel, moeten een verscheidenheid aan (levens) verhalen en mensen laten zien. Daarbij is het belangrijk dat stereotypering van bepaalde groepen voorkomen wordt. Zorg er ook voor dat je materiaal en activiteiten zijn afgestemd op de specifieke diversiteit in jouw groep. Sluit bijvoorbeeld aan bij de culturele achtergrond van de kinderen of creëer gelegenheid voor kinderen om hun thuistaal te gebruiken. Op die manier kunnen kinderen zichzelf en hun leefwereld thuis herkennen in de groep. Daarmee wordt het verschil tussen de groep en thuis kleiner en kunnen kinderen makkelijker tussen die twee leefwerelden schakelen. Door de kinderen en hun families te betrekken bij de inrichting, planning en uitvoering van het aanbod, wordt de leeromgeving nog inclusiever.

De familiemuur

Gezinnen zijn er in allerlei soorten en maten. Je leert elkaar beter kennen door een familiemuur. Dit is een muur in of buiten de groep waarop alle ouders, pedagogisch medewerkers, leerkrachten en kinderen foto's (of tekeningen) kunnen ophangen van hun familie. De muur biedt aanleiding voor gesprekken over families. Iedereen kan zelf bepalen welke personen en verhalen ze willen delen met de groep.

1.3 SPEERPUNTEN

ONTWIKKEL- EN LEERMOGELIJKHEDEN CREËREN

De speerpunten binnen dit thema gaan over hoe de ontwikkeling en het leren van kinderen kan worden gestimuleerd. Allereerst is het hiervoor belangrijk dat de tijd goed wordt benut en dat de ontwikkeling van kinderen doelbewust wordt gestimuleerd. Belangrijke vaardigheden om de ontwikkeling van kinderen te stimuleren zijn het bieden van rijke taal die de ervaringen van kinderen ondersteunt en hun wereld vergroot, het bieden van de gelegenheid om te spelen, en dat er aandacht is voor leren via bewegen en de zintuigen. Ook samen doordenken is een belangrijke manier om de ontwikkeling te stimuleren.

SPEERPUNT 6 GEBRUIK DE TIJD

Benut de tijd in de groep
zo goed mogelijk

Kinderen ontwikkelen zich de hele dag door.

Alle momenten van de dag kunnen gezien worden als momenten om de ontwikkeling van kinderen te stimuleren. Zo zijn het spelen en werken in grote of kleine groepen, samen eten en drinken, jassen aan- en uittrekken en buiten spelen allemaal momenten waar bijvoorbeeld taal, kleuren, vormen en hoeveelheden aan bod kunnen komen.

Door de dag efficiënt in te delen, blijft er meer tijd over om de ontwikkeling van kinderen te stimuleren. Dit kan bijvoorbeeld door een voorspelbare en zichtbare dagindeling, een duidelijke planning en een goede voorbereiding (zoals het van tevoren klaarleggen van materialen en afstemming met collega's, invallers of stagiaires in de groep). Hierdoor houd je tempo en ritme in de dag en weten de kinderen goed waar ze aan toe zijn.

Kinderen ontwikkelen zich het beste als ze actief betrokken zijn. Het is daarom van belang om langere momenten van 'wachten' en 'dwalen' te voorkomen, zowel tijdens activiteiten als overgangen. Je kunt dit bijvoorbeeld doen door kinderen doelbewust 'taakjes' te geven. Zo kun je hen tijdens overgangen vragen om mee te helpen met opruimen en nieuwe materialen klaarleggen. Het is dan helpend als de ruimte zó is ingericht dat de kinderen de weg weten te vinden en ze de materialen zelf kunnen pakken. Ook als je kinderen de gelegenheid geeft elkaar te helpen en ondersteunen, levert dit tijdswinst op. Als ze weten wat van hen wordt verwacht, kunnen ze dat prima.

SPEERPUNT 7 MET EEN DOEL

Handel doelbewust

Kinderen hebben het nodig dat hun ontwikkeling doelbewust wordt gestimuleerd.

Kinderen groeien het meest als hun ontwikkeling actief wordt gestimuleerd. Dit kan worden bereikt door bijvoorbeeld de activiteiten en materialen doelbewust af te stemmen op hun ontwikkelingsniveau en hun interesses. Kennis van de ontwikkelingslijnen van kinderen is hiervoor essentieel.

Een kindvolgsysteem helpt om de ontwikkeling van kinderen doelbewust te observeren en in kaart te brengen waar een kind zich in de ontwikkeling bevindt en waar het naartoe zal groeien. Deze ontwikkeling verloopt vaak sprongsgewijs en dus niet altijd gelijkmatig en lineair. De kind-observaties, kennis van ontwikkelingslijnen en de doelen die hieruit voortkomen, geven richting aan de voorbereiding van de activiteiten op een dag en de uitwerking van een thema.

Met de ontwikkelingslijnen en observaties in het achterhoofd kun je de ontwikkeling actief en doelbewust een stap verder brengen. Dit doe je door je eigen handelen doelbewust af te stemmen op waar het kind staat en waar het naartoe kan groeien (denkend aan 'de zone van naaste ontwikkeling').

Deze manier van werken sluit aan bij de uitgangspunten van handelingsgericht werken (HGW).

SPEERPUNT 8

RIJKE TAAL

Creëer een rijke taalomgeving

Kinderen ontwikkelen zich door taal die hun ervaringen ondersteunt en hun wereld vergroot.

Taal speelt een belangrijke rol in het kunnen begrijpen van de wereld om je heen en dus in het opdoen van nieuwe kennis. Door voortdurend en herhalend rijke taal in te zetten in de groep wordt de woordenschat van kinderen verrijkt en de kennis vergroot.

Het is belangrijk om woorden te geven aan alles wat er is en gebeurt in de groep. Dit kan door het labelen van voorwerpen en door handelingen van jezelf en de kinderen te beschrijven. Ook kun je eigen ervaringen delen en uitleggen waarom je iets doet. Het is niet de bedoeling om moeilijke woorden hierbij uit de weg te gaan, maar om ze op te nemen in het gesprek. Jonge kinderen begrijpen vaak meer taal dan zij zelf al kunnen produceren. Moeilijke woorden kunnen de woordenschat juist uitbreiden als ze goed worden uitgelegd en wanneer afbeeldingen, gelaatsuitdrukking, gebaren of bewegingen worden gebruikt om het begrip van het kind te ondersteunen.

Een rijke taalomgeving gaat ook over de kansen die kinderen krijgen om zelf taal te gebruiken. Door gesprekken met kinderen aan te gaan en open vragen te stellen, krijgen kinderen gelegenheid om zelf te vertellen en uit te leggen. Geef kinderen ook voldoende tijd om te reageren en te vertellen door af en toe stiltes te laten vallen. Het is belangrijk om kinderen in hun taalgebruik te ondersteunen door hun taal te herhalen en uit te breiden. Hierdoor leren ze om woorden te verbinden aan hun eigen emoties, behoeften en ervaringen. Wanneer kinderen foutieve taal gebruiken, ondersteun je ze in hun communicatie door de zin op een correcte manier te herhalen en waar mogelijk uit te breiden, zonder het kind op een directe manier te corrigeren.

Tot slot is het belangrijk om stil te staan bij het feit dat sommige kinderen met meer dan één taal opgroeien. Door ook aandacht te hebben voor de thuistaal kunnen meertalige kinderen verbindingen leggen tussen beide talen en de wereld om hen heen. Een sterkere verbinding tussen de verschillende talen waar kinderen mee opgroeien, komt ook hun Nederlandse taalontwikkeling ten goede.

SPEERPUNT 9

SPEL

Bied de gelegenheid om te spelen

Kinderen ontwikkelen zich door met plezier te spelen.

Spel is onmisbaar in de ontwikkeling van kinderen. Kinderen beleven er plezier aan en door middel van spel ontwikkelen zij zich. In spel kunnen kinderen ervaren, ontdekken en oefenen. Ieder kind heeft de natuurlijke behoefte om te spelen. Kinderen kunnen individueel of samen spelen. Samen spelen start als naast elkaar spelen en ontwikkelt zich tot met elkaar spelen naarmate kinderen ouder worden. Wanneer spel bewust wordt ingezet als middel om de ontwikkeling van kinderen te stimuleren, spreken we van spelend leren.

Je kan variëren in de mate van begeleiding in spel. Bij ontwikkelingsgericht spel is meer begeleiding. Bij vrij spel is minder begeleiding. Bij beide vormen van spel observeer je kinderen en til je wanneer nodig het spel naar een hoger niveau. Hierbij werkt het goed om zelf mee te spelen. Ook stimuleer je zo kinderen die niet vanzelf tot betekenisvol spel komen.

Spel wordt gestimuleerd door een rijke en betekenisvolle speelleeromgeving die aansluit bij het ontwikkelingsniveau van kinderen. Een goed doordachte speelleeromgeving met verschillende hoeken maakt kinderen nieuwsgierig en enthousiast. Kinderen hebben zelf vaak goede ideeën over de hoeken in de speelleeromgeving. Betrek daarom waar mogelijk kinderen bij de inrichting hiervan.

Meertaligheid in de groep

Om ruimte te maken voor meertaligheid zijn drie dingen belangrijk: zichtbaarheid, belangstelling en aanmoediging. Onderzoek allereerst of meertaligheid zichtbaar is in de groep, bijvoorbeeld op welkomstborden, posters en boeken. Toon daarnaast belangstelling voor de verschillende talen van de kinderen. Dit kan met gerichte activiteiten (liedjes zingen in andere talen, luisteren naar een meertalig verhaal) maar ook tijdens terloopse momenten. Bijvoorbeeld door tijdens het eten te vragen of kinderen ook de namen van het fruit in een andere taal kennen. Moedig tot slot elke vorm van taalgebruik (in het Nederlands en de thuistaal) aan. Dit doe je door meertalige kinderen niet te laag in te schatten en actief op zoek te gaan naar wat de kinderen begrijpen en bedoelen. Steun initiatieven van andere (meertalige) kinderen om elkaar te helpen dingen te begrijpen, al dan niet door hun thuistaal in te zetten. Wanneer kinderen al hun talen mogen gebruiken in de communicatie, komt dit hun gehele taalontwikkeling ten goede.

Bied voldoende mogelijkheden om fysiek te bewegen en ervaren

Kinderen ontwikkelen zich met hun hele lijf en al hun zintuigen.

Bewegen is essentieel voor de ontwikkeling van de motoriek. Kinderen bewegen graag. Niet alleen omdat het leuk is, maar ook omdat het hen helpt om de wereld te ervaren en daardoor beter te begrijpen. Bewegen helpt kinderen om hun omgeving actief en ontdekkend te verkennen. Bewegen is ook belangrijk bij het leren van taal. Het geeft kinderen bijvoorbeeld de gelegenheid om begrippen als 'onder', 'boven', 'voor', 'achter' of 'naast' al bewegend te mogen ervaren. Hierdoor krijgen begrippen betekenis en worden ze beter opgeslagen in het geheugen van kinderen.

Bewegen is ook belangrijk voor de sociale ontwikkeling van kinderen. Je helpt jonge kinderen om contact te leggen in de groep door ze mee te laten doen aan bewegingsspelletjes. Hierdoor leren ze van alles: samen spelen, het plezier van winnen en het omgaan met teleurstelling. Bewegen helpt kinderen ook om hun gevoelens te uiten. Activiteiten als dans en drama zijn hier heel geschikt voor.

Leren met je lijf betekent niet alleen ervaren en ontdekken door bewegen, maar ook via je zintuigen. Maak de speelleeromgeving boeiend door mogelijkheden te creëren om kinderen via zien, horen, voelen, proeven en ruiken nieuwe dingen te laten ervaren en ontdekken. Bijvoorbeeld via nieuwe geluiden, smaken en geuren of via verschillende materialen om

aan te voelen en mee te spelen (zoals zand, klei en water). Ook hier is het belangrijk dat ervaringen worden gekoppeld aan taal (zoals smaken die zoet, zout, zuur of bitter zijn).

Sensopathisch spel

Sensopathisch spel draait om zintuigelijk beleven. Sensopathisch materiaal is materiaal zonder vaste vorm (zoals zand, water, klei, verf, meel of scheerschuim) maar het kan ook een vaste vorm aannemen (zoals kralen, rijst, macaroni of peulvruchten). Kinderen oefenen hun motoriek en oog-handcoördinatie door met verschillende sensopathische materialen te scheppen, schenken, knoeien, friemelen, smeren en creëren. Ook leren ze over de eigenschappen van verschillende materialen. Sensopathische materialen kunnen goed worden gebruikt bij tel- en meetactiviteiten (**speerpunt 13**) en ontdekactiviteiten (**speerpunt 14**). Daarnaast kan een sensopathische activiteit ook goed worden gecombineerd met bewegen. Denk bijvoorbeeld aan een blote voeten pad, waarbij kinderen in lage bakken kunnen stappen die gevuld zijn met verschillende soorten materiaal.

SAMEN DOORDENKEN

Bied de mogelijkheid om samen door te denken

Kinderen ontwikkelen zich door samen met anderen door te denken.

Naast het gebruiken van rijke taal, is het belangrijk om langere gesprekken met kinderen te voeren die aanzetten tot praten en (hardop) denken. Dit wordt ook wel samen doorddenken genoemd. Dit bereik je bijvoorbeeld door het stellen van 'waarom'- en 'hoe'-vragen. Of door kinderen dingen te laten voorspellen, ordenen, vergelijken of evalueren. Hiermee wordt het analyseer- en redeneervermogen van kinderen gestimuleerd. Hierbij is het belangrijk aan te sluiten bij het ontwikkelingsniveau van kinderen, waarbij je ze helpt om net iets meer te begrijpen dan dat ze daarvoor deden.

Naast kinderen helpen om meer te begrijpen, is het ook belangrijk om concepten aan elkaar en aan dingen die kinderen al eerder hebben ervaren te verbinden. Bijvoorbeeld tijdens een activiteit over sneeuw kan de vraag worden gesteld: "Waarin is sneeuw anders dan regen?" Ook is het belangrijk om concepten aan het dagelijks leven van kinderen te verbinden. Bijvoorbeeld door tijdens een speelleeractiviteit over verschillende smaken te vragen welke zoete of zoute dingen kinderen thuis wel eens eten. Door dit soort vragen verbinden kinderen concepten en ervaringen met elkaar.

Samen doorddenken kan in elke situatie en gedurende de hele dag. Tijdens het aankleden na een gymles kan bijvoorbeeld worden gevraagd wat een kind eerst aan zou trekken, wat daarna komt, enzovoort. Activiteiten die nieuwsgierig maken, die om oplossingen voor een probleem vragen, of waarbij kinderen creatief kunnen zijn, lokken samen doorddenken bijna vanzelf uit. Verhalen, (informatieve) boeken, liedjes en rijmpjes kunnen ook goed worden gebruikt om samen door te denken, bijvoorbeeld door ze te verbinden aan eerdere ervaringen en hier doorddenkvragen over te stellen.

1.4 SPEERPUNTEN

BREDE ONTWIKKELING STIMULEREN

Zoals benoemd in de missie, vinden we het in Utrecht belangrijk om in te zetten op de brede ontwikkeling van kinderen, waarbij de taalontwikkeling centraal staat. Daarnaast wordt ingezet op tellen en meten, wetenschap, natuur en techniek, creatieve vorming, burgerschap, digitale geletterdheid en een gezonde leefgewoonten. Bij dit domein gaat het dus vooral over specifieke inhoud en activiteiten. Om een sterk inhoudelijk en rijk aanbod neer te zetten, zijn de beschreven uitgangspunten en speerpunten bij 'sociaal-emotionele behoeften garanderen' en 'leer- en ontwikkelmogelijkheden creëren' uiteraard ook belangrijk en vaak zelfs voorwaardelijk. Verder kunnen goed ontwikkelde en wetenschappelijk onderbouwde programma's een inhoudelijk raamwerk bieden. De aanbevelingen in dit kader zijn mede bedoeld om het werken met erkende programma's en methoden te ondersteunen.

SPEERPUNT 12

TAALACTIVITEITEN

Ondersteun de taalontwikkeling met gerichte taalactiviteiten

De taalontwikkeling kun je de hele dag door stimuleren door rijke taal te gebruiken. Het is ook belangrijk om de taalontwikkeling te stimuleren door gerichte taalactiviteiten in te zetten. Voor jonge kinderen is het belangrijk om in te zetten op woordenschat, klank- en letterherkenning (fonemisch bewustzijn) en leesplezier. Voorlezen is een belangrijke manier om aan al deze onderdelen te werken. Verhalende en informatieve (prenten)boeken met illustraties die tekst ondersteunen, zorgen ervoor dat de inhoud meer betekenis krijgt. Boeken hoeven niet altijd (veel) tekst te bevatten om geschikt te zijn als voorleesboek. Het vertellen van verhalen is ook een manier om de taalontwikkeling te stimuleren. Dit krijgt meer betekenis voor de kinderen wanneer het aansluit bij andere ervaringen. Bijvoorbeeld door begeleidende afbeeldingen te gebruiken, het te koppelen aan andere activiteiten met hetzelfde thema, of het verhaal na te (laten) spelen met of zonder materiaal. Een goede verteltafel of themahoek helpen hierbij.

Jonge kinderen moeten naast het voorlezen ook de gelegenheid krijgen om zelf te lezen. Een leeshoek waarin kinderen zelf boeken kunnen pakken is daarom van belang. De meeste jonge kinderen kunnen nog niet 'echt' lezen, maar vinden het wel leuk om zelf door boeken heen te bladeren en verhalen te maken aan de hand van de afbeeldingen. Zo kunnen ze elkaar 'voorlezen' en eigen verhalen vertellen.

Woordenschat en klank- en letterherkenning kun je behalve met (voor)lezen ook op andere manieren stimuleren. Doelgericht

nieuwe woorden aanbieden en uitleggen is nodig en kan bijvoorbeeld aangepakt worden door te werken met thema's en doelwoorden. Klankherkenning ontwikkelt zich door liedjes te zingen en te rijmen, maar ook door bewust stil te staan bij hoe woorden zijn opgebouwd uit klanken. Voor letterherkenning is het belangrijk dat geschreven letters zichtbaar zijn in de groep en dat deze door betekenisvolle activiteiten worden verbonden aan klanken.

Tot slot is het belangrijk om stil te staan bij het feit dat sommige kinderen met meer dan één taal opgroeien. Het is voor de taalontwikkeling van meertalige kinderen belangrijk dat ze ondersteund worden in het Nederlands én in hun thuistaal. Ook wanneer je als professional zelf niet meertalig bent, kun je hier een ondersteunende rol innemen. Bijvoorbeeld door gebruik te maken van meertalige (luister)boeken of door tijdens het praten over boeken belangstelling te tonen voor de thuistaal van kinderen. Ook kinderliedjes zijn vaak in meerdere talen te zingen. Door bewust aandacht te besteden aan verschillende talen, leren alle kinderen dat er verschillende talen zijn en je meer dan één taal kan spreken.

De speerpunten in het UKK sluiten aan op de uitgangspunten en (verderstreckende) doelen van het **Utrechts Taalcurriculum 0-8 jaar**. Het UTC is te vinden op www.nuvoorlaterutrecht.nl

SPEERPUNT 13

TEL- EN MEETACTIVITEITEN

Gebruik tellen en meten om het begrip van de wereld te vergroten

Rekenen zit verstopt in heel veel dingen die kinderen doen op een dag. Denk bijvoorbeeld aan tellen of er nog genoeg eieren zijn om een cake te bakken of meten of iets in een bepaalde doos past. Als we over rekenontwikkeling bij jonge kinderen spreken, hebben we het in ieder geval over getalbegrip en meetkunde. Jonge kinderen leren deze aspecten van rekenen door hier gedurende de dag veel ervaring mee op te doen in bijvoorbeeld rijk ingerichte hoeken in de speelleeromgeving. Door veel aandacht te besteden aan tellen en meten, leren kinderen de wereld om zich heen te ordenen en te begrijpen.

Kinderen kunnen ervaring opdoen met tellen en meten tijdens doelgerichte speelleeractiviteiten, waar mogelijk gekoppeld aan het thema. Zo kunnen kinderen inhouden leren kennen door emmers van verschillende groottes te vullen met zand of water. Dit soort speelleeractiviteiten geven vaak aanleiding tot het stellen van vragen met vergelijkingen, bijvoorbeeld: "Welke emmer zit het volst?" of "Welke emmer is zwaarder?". Door als professional zelf veel rekentaal te gebruiken en kinderen te stimuleren om deze taal ook te gebruiken, leren kinderen begrippen als 'meer' en 'minder' of 'vol', 'voller' en 'volst' te herkennen en te gebruiken.

Terloopse momenten of overgangen zijn ook geschikt om de rekenontwikkeling te stimuleren en rekentaal in te brengen. Denk hierbij bijvoorbeeld aan het eet- en drinkmoment waarin je vragen kunt stellen als: "Wat zal er zwaarder zijn, de

sinaasappel of de appel?" Of bijvoorbeeld bij het naar buiten gaan kun je de vraag stellen: "Hoeveel stappen is het lopen naar de deur?"

Thema 'ziek zijn'

Tellen en meten krijgt meer betekenis wanneer het wordt gekoppeld aan het thema waar de groep mee bezig is. Het thema 'ziek zijn' is een mooi voorbeeld van een thema waar tellen en meten op verschillende manieren in kan worden verwerkt.

Denk bijvoorbeeld aan het meten hoe groot een pleister moet zijn voor een kapotte knie, of het in spel opmeten van iemands temperatuur of bloeddruk. Kralen kunnen dienen als pillen, met daarbij 'grote' en 'kleine' medicijndoosjes waar 'veel' of 'weinig' of 'meer' of 'minder' pillen in kunnen. Bij de dokter wordt ook regelmatig gemeten hoe lang en hoe zwaar je bent, dus een lange meetlat en weegschaal zijn interessant materiaal voor in de themahoek.

SPEERPUNT 14

WETENSCHAP, NATUUR EN TECHNIEK

Maak gebruik van wetenschap, natuur en techniek via ontdek- en ontwerpactiviteiten

Activiteiten die betrekking hebben op wetenschap, natuur en techniek stimuleren kinderen om met elkaar de wereld te verkennen en van alles uit te proberen. Je kunt de onderzoekende houding van kinderen stimuleren door ontdek- en ontwerpactiviteiten doelbewust in te zetten, wanneer mogelijk gekoppeld aan het thema. In dit soort activiteiten worden kinderen voortdurend uitgedaagd om vragen te stellen, eigen ideeën en oplossingen te zoeken, deze kritisch tegen elkaar af te wegen en vervolgens met elkaar te delen.

Ontdek- en ontwerpactiviteiten geven kinderen ook de gelegenheid om verschillende (denk)vaardigheden toe te passen en te ontwikkelen. Je kunt denken aan vaardigheden als observeren en meten, gereedschappen gebruiken en denkwijzen als oorzaak-gevolg. Door kinderen te stimuleren materialen en gereedschappen te verkennen en hen te laten verklaren, voorspellen en beredeneren wat ze zien, stimuleer je denkprocessen en worden kinderen uitgedaagd om rijke taal te gebruiken. Ook doen kinderen door ontdekactiviteiten nieuwe kennis op die gaat over bepaalde verschijnselen (bijvoorbeeld licht en donker), voorwerpen (bijvoorbeeld het gebruik van een vergrootglas) en organismen (bijvoorbeeld kikkervisjes).

Wetenschap, natuur en techniek klinkt groot, maar het kan om heel simpele dingen gaan en je hebt er geen hele bijzondere materialen bij nodig. Een paar spiegels, een ballon en wat slangetjes, een waterbak met spullen die kunnen drijven of die

zinken, een digitaal foto toestel, een lampje en iets waarmee je schaduwen kunt maken, een potje waarin je beestjes kunt vangen en bekijken, een tuintje waarin dingen groeien, lego of Knex om een constructie te maken: dit is allemaal 'wetenschap, natuur en techniek'.

Alle kinderen zijn nieuwsgierig en vinden het leuk om nieuwe kennis over de wereld op te doen. Wel verschillen kinderen onderling in hun interesses, dus grijp hun persoonlijke voorkeuren aan om hun onderzoekende houding naar een hoger niveau te tillen.

Waterdicht of niet?

In deze activiteit ontdekken kinderen dat sommige materialen waterafstotend zijn of juist water opnemen. Op tafel liggen materialen als een regenjas, een T-shirt en een spons. Laat kinderen voorspellen: wat gebeurt er als je deze materialen natmaakt? Vervolgens maak je de materialen écht nat. Wat gebeurt er? Hé, het water blijft liggen. Hadden we dit verwacht? En wanneer gebruik je dit materiaal? En als ik mijn ramen wil wassen: welk materiaal is dan geschikt? Waarom? ¹

1. Bron: www.iederkinderentalent.nl

SPEERPUNT 15

CREATIEVE VORMING

Bied kinderen de gelegenheid om hun creativiteit te ontwikkelen

Jonge kinderen zijn van nature creatief en fantasierijk. Alles wat ze zien, horen, ruiken en voelen is nieuw, spannend en brengt hen op ideeën. Spelenderwijs ontdekken zij zichzelf en de wereld om hen heen. Het is van belang om deze blik van verwondering en creativiteit in ieder kind te behouden en stimuleren zodat het kind zich verder kan ontwikkelen.

Creativiteit en verwondering worden gestimuleerd door de speelleeromgeving te vullen met materialen die uitdagend en betekenisvol zijn en waarmee volop geëxperimenteerd kan worden. Naast experimenteren en beeldend werken met materialen kunnen kinderen zich ook op andere manieren creatief uiten. Denk bijvoorbeeld aan muziek, dans en theater. Kinderen dienen de mogelijkheid te krijgen om zich op al deze gebieden te ontwikkelen.

Het is belangrijk dat kinderen geactiveerd worden om op hun eigen manier vorm te geven aan hun ervaringen, emoties en ideeën. Stel tijdens dit creatieve proces steeds vragen, waardoor het kind leert deze ervaringen, emoties en ideeën te verwoorden. Dit bevordert de eigenheid van ieder kind. Zorg er daarnaast voor dat kinderen gezien worden in en trots kunnen zijn op hun creatieve uitingen (bijvoorbeeld door naar elkaars creatieve uitingen te kijken en te luisteren).

Creatieve ruimten

In ruimtes die specifiek voor creatieve doeleinden zijn ingericht is het makkelijker om de creatieve vorming te stimuleren. Denk bijvoorbeeld aan een atelier waarin allerlei creatieve materialen (zoals potloden, klei en verf), natuurlijke materialen (zoals zand, takken en blaadjes) en een grote diversiteit aan hulpmiddelen (zoals kwasten, scharen en lijm) aanwezig zijn. Daarnaast kunnen kinderen in een atelier vaak makkelijker voor een langere periode aan één product te werken, doordat ze het werk kunnen laten liggen. Ook zijn er vaak meer mogelijkheden om gezamenlijk aan één groot product te werken. Denk bijvoorbeeld aan de boot van Sinterklaas of een kunstwerk voor op het schoolplein. Een andere creatieve ruimte is een dans-toneelzaal met een muziekinstallatie, podium, verkleedmaterialen en decorstukken. Een dergelijke ruimte nodigt kinderen sterk uit tot fantasierijk (rollen)spel. Ruimtes als een atelier en dans-toneelzaal kunnen heel goed worden gedeeld met de BSO. Ook in de buitenruimte kan creativiteit goed worden gestimuleerd.

SPEERPUNT 16

BURGERSCHAP

Gebruik de groep als oefenplaats voor burgerschapsvaardigheden

Burgerschap is een veelomvattend begrip, maar in essentie gaat het om goed samenleven, waarin je goed bent voor elkaar en voor de wereld. Belangrijke elementen van burgerschap zijn: een stem hebben, verantwoordelijkheid, (democratisch) conflicten oplossen, openstaan voor en omgaan met verschillen, en sociale en morele taken.

Het is belangrijk dat kinderen al op jonge leeftijd leren dat zij gehoord en gezien worden en dat hun inbreng er toe doet. Dit kan uiteraard door goed naar kinderen te kijken en luisteren, maar ook door regelmatig gesprekken met ze te voeren over wat ze leuk vinden en wat niet, en over welke ideeën ze hebben. Je kan ook op een meer gestructureerde manier de ideeën, wensen en suggesties van kinderen verzamelen, bijvoorbeeld op een (digi)bord. Hierbij is het van belang dat alle kinderen de kans krijgen om mee te doen en hun mening te geven (bijvoorbeeld ook kinderen die meer 'verlegen' of 'moeilijke praters' zijn). Ook is het belangrijk dat aan kinderen wordt teruggekoppeld wat wel en niet met hun ideeën wordt gedaan en waarom.

Kinderen zijn nooit te jong om verantwoordelijkheid voor elkaar en voor de groep te dragen, zolang dit aansluit bij hun ontwikkelingsniveau. Het is bijvoorbeeld belangrijk dat kinderen lief zijn voor elkaar en elkaar helpen. Daarnaast is het bij conflicten van belang om kinderen aan te moedigen deze zelf vreedzaam op te lossen. Hierbij is het leerzaam om

kinderen hun eigen standpunt te laten uitleggen, zodat ze beter begrijpen wat er in de ander omgaat.

Burgerschap houdt ook in dat kinderen leren openstaan voor en omgaan met verschillen tussen mensen. Hierbij kun je denken aan verschillen in etnisch-culturele achtergrond, religie, huidskleur, thuistaal, sociaal-economische achtergrond, leer- en ontwikkelingsbehoeften, fysieke mogelijkheden, gender en seksualiteit, en familiesamenstelling. Activiteiten waarbij kinderen leren over verschillen in bijvoorbeeld talen, religies, gewoonten, vieringen en eten, kunnen hierbij helpen. Ook is het belangrijk om aan te moedigen dat kinderen met verschillende achtergronden of met verschillende fysieke of ontwikkelingsmogelijkheden met elkaar samen spelen en samenwerken. Op deze manieren leren kinderen om verschillen te overbruggen.

Ten slotte vallen onder burgerschap ook sociaal-maatschappelijke activiteiten, zoals het bezoeken van eenzame ouderen in de buurt of het inzamelen van geld voor een goed doel. Het bespreken van morele vraagstukken met kinderen afgestemd op hun ontwikkelingsniveau (bijvoorbeeld over het klimaat, duurzaamheid, armoede, discriminatie en uitsluiting, oorlog en vluchtelingen) past bij de morele burgerschapstaak.

Vreedzame School

De Vreedzame School is een programma voor sociale competentie en democratisch burgerschap. Binnen de Vreedzame School wordt de groep beschouwd als een leefgemeenschap waarin kinderen zich gehoord en gezien voelen, een stem krijgen en waarin kinderen leren wat het betekent om democratisch burger te zijn. De Vreedzame School heeft ook speciaal materiaal voor peuters en kleuters. Veel Utrechtse basisscholen en verschillende kinderdagverblijven en peutercentra werken met de Vreedzame School.

In verschillende wijken is de Vreedzame School doorgetrokken naar de wijk. In deze Vreedzame Wijken zijn de pedagogische principes van Vreedzaam zoveel mogelijk verankerd in het (pedagogisch) beleid van de organisaties om de scholen heen. Op deze wijze wordt een samenhangend opvoedingsklimaat in een wijk gecreëerd, zodat de leefwerelden van kinderen zoveel mogelijk bij elkaar aansluiten.

Voor meer informatie, zie www.devreedzame.school en www.stichtingvreedzaam.nl

SPEERPUNT 17

DIGITALE GELETTERDHEID

Besteed van jongs af aan aandacht aan digitale geletterdheid

Van jongs af aan komen kinderen in aanraking met de digitale wereld (bijvoorbeeld via spelletjes op tablets of het kijken van filmpjes op Youtube). Vroege aandacht voor het veelomvattende begrip 'digitale geletterdheid' wordt daarom steeds belangrijker. Voor álle kinderen, maar zeker ook voor kinderen waar thuis geen digitale middelen aanwezig zijn.

Digitale geletterdheid gaat in de eerste plaats om praktische ICT-vaardigheden als het samen verkennen van digitale apparaten, apps en software. Het is dan ook belangrijk om samen met de kinderen te praten over bijvoorbeeld hun digitale ervaringen en over gezonde digitale gewoontes als de duur van het gebruik en hun lichaamshouding bij het gebruik van digitale apparaten.

Digitale geletterdheid gaat ook over kennismaken met verschillende vormen van analoge en digitale media (bijvoorbeeld teksten, foto's en audio- en videofragmenten) en het ontdekken dat media voor verschillende doeleinden kan worden ingezet (mediawijsheid). Zo kan het lezen van een (digitaal) boek zowel plezierig als informatief zijn.

Verder is het belangrijk dat kinderen oefenen met (digitale) informatievaardigheden door bijvoorbeeld (digitale) bronnen te gebruiken om samen meer informatie te verzamelen over een onderwerp. In een gesprek kun je samen met kinderen nadenken over vragen als: Wat zouden we nog meer willen

SPEERPUNT 18

GEZONDE LEEFGEWOONTEN

Stimuleer gezonde leefgewoonten bij kinderen

weten over dit onderwerp? Waar vinden we deze informatie? En weten we met deze gevonden (digitale) informatie daadwerkelijk meer over het onderwerp?

Een laatste aspect van digitale geletterdheid is computational thinking. Dit betekent onder andere dat kinderen vaste patronen en reeksen leren herkennen en ontdekken dat reeksen ook 'fouten' kunnen bevatten die je kunt aanpassen (zoals het op de juiste volgorde hangen van dagritme kaarten). Laat kinderen zoveel mogelijk hardop vertellen, zodat ze al oefenen met denkvaardigheden die nodig zijn voor logisch redeneren.

Computational thinking: Ijsjes bestellen

Maak een ijssalon op de groep. Alle kinderen mogen ijsjes bestellen. Eén van de kinderen wil drie bolletjes: eerst aardbei, dan mango en als laatste banaan. Bij het bestellen moeten de juiste bolletjes ijs in de juiste volgorde op het hoorntje worden geschept. Je werkt hiermee aan patroonherkenning en aan algoritmes.²

Regelmatig bewegen en gezond eten is belangrijk voor de fysieke ontwikkeling van kinderen. Op jonge leeftijd gezond beweeg- en eetgedrag aanleren is makkelijker dan op latere leeftijd ongezonde gewoontes afleren. Wat betreft bewegen is het belangrijk om dagelijks langere beweegmomenten in te plannen waarin kinderen kunnen rennen, dansen, springen, klimmen, klauteren, kruipen en stoeien. Hier leren ze niet alleen hun eigen fysieke grenzen door kennen, maar het helpt ze ook bij hun cognitieve ontwikkeling (bijvoorbeeld snelheden en afstanden leren inschatten).

Bewegen kan goed geïntegreerd worden in dagelijkse routines in de groep, zoals kinderen laten stampen en springen voor ze naar binnen gaan. Ook zijn er veel rijmpjes en liedjes die bewegen stimuleren. Daarnaast is het belangrijk om jonge kinderen elke dag, dus ook bij slecht weer, de gelegenheid te bieden om buiten te spelen. Samen met andere kinderen spelen en bewegen in de frisse buitenlucht is leuk en gezond en maakt kinderen vrolijk en blij.

Ook is het belangrijk om aandacht te hebben voor gezonde voeding. Dit kan bijvoorbeeld door met kinderen te praten over het belang van variatie in voeding en hoeveelheden, door hen te stimuleren om nieuwe smaken uit te proberen en door aan hen uit te leggen of te laten ontdekken waar eten en drinken vandaan komt. Het gezamenlijk aanleggen van een moestuin is een leuke activiteit hiervoor.

2. https://maken.wikiwijs.nl/194968/Computational_thinking_in_de_ijssalon

INRICHTING SPEELLEEROMGEVING

De speerpunten kunnen niet zonder een rijk ingerichte speelleeromgeving. Zorg hierbij voor:

- Een inrichting waar kinderen zelf dingen kunnen pakken en opruimen en die hun zelfstandigheid stimuleert (zoals lage kranen en kapstokken).
- Rijk, divers en makkelijk wisselbaar speelmateriaal (zowel binnen als buiten), aansluitend bij de brede ontwikkeling en interesses van kinderen.
- Themahoeken met veel verschillende voorwerpen om woordenschat te oefenen. Vraag ook ouders om voorwerpen, om zo de aansluiting tussen leefwerelden te vergroten.
- Aanwezigheid van geschreven taal en cijfers (denk bijvoorbeeld aan het labelen van spullen en een getallenlijn).
- Veel boeken van verschillende niveaus en in verschillende talen.
- Aankleding en materialen die een breed wereldbeeld geven. Denk aan de familiemuur, 'welkom' in verschillende talen, knutselmateriaal passend bij verschillen in uiterlijke kenmerken en speelmateriaal (zoals puzzels, verkleedkleren) dat vrij is van stereotypering en een verscheidenheid aan (levens)verhalen laat zien.

Een krachtig middel voor het stimuleren van gezonde leefgewoonten is het geven van het goede voorbeeld. Doe bijvoorbeeld mee met bewegingspellen en laat zien dat je hier plezier in hebt. Door zelf ook gezond te eten, laat je zien dat je gezond eten belangrijk vindt. Wanneer je ongezonde gewoontes hebt zoals roken, doe je dit nooit in het bijzijn van kinderen (bij roken draag je een aparte jas of trui en was je je handen en gezicht voor je terugkeert naar de groep). Bespreek ook met ouders wat de afspraken zijn over gezonde tussendoortjes, drinken en traktaties en wat jullie op de groep doen om kinderen voldoende te laten bewegen.

Meer weten?

Wil je meer weten over regelmatig bewegen en gezond eten in de groep (of breder in de organisatie), kijk dan vooral eens op de volgende websites:

- www.gezondekinderopvang.nl
(zowel 0-4 jaar als 4-12 jaar)
- www.voedingscentrum.nl
- www.kenniscentrumsportenbewegen.nl

HOOFDSTUK 2

HOE WERK JE SAMEN MET OUDERS?

In dit hoofdstuk werken we onze visie op educatief partnerschap met ouders uit. Zowel in algemene **uitgangspunten** voor het ouderbeleid als in concrete **speerpunten** voor wat dit betekent op het niveau van de groep én het niveau van het kinderdagverblijf, peutercentrum of de basisschool.

Goede opvang en educatie ontstaat wanneer ouders, pedagogisch medewerkers, leerkrachten en het kinderdagverblijf, peutercentrum of de basisschool **gelijkwaardig met elkaar samenwerken** in het belang van het kind. Het gaat dus niet alleen om betrokkenheid van ouders bij de ontwikkeling en educatie van jonge kinderen, maar ook om betrokkenheid van het centrum of de school bij ouders.

Om gelijkwaardig samen te kunnen werken, helpt het om elkaar als expert te zien. Professionals zijn expert op het gebied van het ondersteunen van de ontwikkeling van kinderen in de groep. Ouders zijn expert op het gebied van hun kind. Wanneer professionals en ouders beide deze kennis en ervaring inzetten,

kunnen ze méér voor het kind betekenen dan ieder afzonderlijk. Gelijkwaardig samenwerken begint met het uitspreken van **wederzijdse verwachtingen**. De verwachtingen die ouders van het kinderdagverblijf, peutercentrum of de basisschool hebben, zijn niet altijd gelijk aan de verwachtingen en mogelijkheden van het kinderdagverblijf, peutercentrum of de basisschool. Het is belangrijk om hierover in gesprek te gaan. Het is ook belangrijk uit te spreken wat iedere partij kan bijdragen aan het gezamenlijke doel dat het kind zich zo goed mogelijk ontwikkelt en ontplooit. Openstaan voor bijdragen van ouders vanuit hun eigen sociale en culturele achtergrond, opvoedingsstijl en gezinsvorm is een belangrijke voorwaarde voor een gelijkwaardig partnerschap.

2.1 UITGANGSPUNTEN

OUDERBELEID

GEMEENSCHAPPELIJK DOEL

Ouders en professionals hebben een gemeenschappelijk doel, namelijk de optimale ontwikkeling van het kind, rekening houdend met de mogelijkheden en behoeften van het kind. Zij hebben hierin verschillende en soms overlappende verantwoordelijkheden. Het is belangrijk dat ouders en professionals elkaar versterken en samen vormgeven aan deze gedeelde verantwoordelijkheid in een educatief partnerschap.

GELIJKWAARDIGHEID EN WEDERKERIGHEID

Ouders en professionals gaan een gelijkwaardig partnerschap aan met evenwichtige verantwoordelijkheden en verwachtingen. Binnen een educatief partnerschap is wederkerigheid een belangrijk uitgangspunt.

MAATWERK

Tussen ouders zijn er grote verschillen. Het streven is dat professionals met alle ouders een sterk educatief partnerschap ontwikkelen, rekening houdend met de verschillen die er zijn. Daarvoor is samenwerking op maat nodig.

RESPECT VOOR ELKAARS ACHTERGROND

Het is van groot belang dat iedereen zich welkom voelt. De sociale en culturele achtergrond, de gezinsvorm en opvoedingsstijl, en als dat van toepassing is de eigen taal van ouders en kind, worden gerespecteerd. Dit is ook belangrijk voor de ontwikkeling van kinderen: een goede ontwikkeling van de eerste taal en een evenwichtige ontwikkeling van een multiculturele identiteit dragen bij aan de Nederlandse taalverwerving, het kunnen aangaan van interculturele relaties, goed functioneren op school en succesvolle maatschappelijke integratie.

DIALOOG

Door middel van een continue dialoog worden professionals en ouders gezamenlijk eigenaar van het ontwikkel- en leerproces van het kind. Binnen deze dialoog brengen professionals vanuit hun expertise kennis in over wat goed is voor de ontwikkeling van jonge kinderen. Ouders brengen op hun beurt unieke kennis en ervaringen over hun kind in.

2.2 SPEERPUNTEN

PROFESSIONALS

SPEERPUNT 1

KENNISMAKING EN REGELMATIGE GESPREKKEN

Wanneer kinderen starten in een nieuwe groep, kan dit niet alleen voor kinderen, maar ook voor ouders best spannend zijn. Een warme ontvangst en een uitgebreid startgesprek, wanneer mogelijk gecombineerd met een huisbezoek, kunnen helpen deze spanning bij ouders weg te nemen. Ouders zullen zich hierdoor bovendien gezien en gehoord voelen. Het is goed om vervolgens minimaal één keer per jaar (liefst vaker, bijvoorbeeld halfjaarlijks) de tijd te nemen om met alle ouders individuele gesprekken te voeren. In deze gesprekken staat de brede ontwikkeling en het sociaal-emotioneel functioneren van het kind centraal. Besteed ook aandacht aan de gezinssituatie en bespreek eventuele informatie- en ondersteuningsbehoeften van de ouders.

Vanaf het eerste gesprek is het belangrijk om wederzijdse verwachtingen uit te spreken. Denk vanuit jezelf bijvoorbeeld aan zaken als op tijd brengen en halen en hoe je contact met elkaar onderhoudt. Zijn er daarnaast specifieke zaken

die ouders graag zouden zien of waarvan ze graag op de hoogte blijven? Ga ook na wat ouders mogelijk zouden willen en kunnen bijdragen. Willen ze bijvoorbeeld meehelpen bij specifieke activiteiten? Daarnaast is het belangrijk om informatie te geven over de mogelijke educatieve activiteiten die zij thuis aan kunnen bieden, in lijn met het aanbod in de groep. Wijs ouders ook op andere activiteiten die in de wijk worden georganiseerd, zoals spelinlopen, ouder-kindgroepen en activiteiten georganiseerd door de bibliotheek (**zie kader, p. 47**).

SPEERPUNT 2

PERSOONLIJKE AANDACHT

Ouders hechten waarde aan persoonlijke aandacht in de samenwerkingsrelatie. Bijvoorbeeld door hen op een vaste wijze te begroeten en aandacht te geven bij het brengen en halen, en door belangstelling te tonen voor hun dagelijkse ervaringen. De 'familiemuur' (**hoofdstuk 1, speerpunt 5**) is een mooi hulpmiddel bij informele ontmoetingen met ouders. Een dergelijke muur biedt aanleiding voor gesprekken en geeft zowel de volwassenen als de kinderen het gevoel dat zij gewaardeerd en gezien worden en dat er belangstelling is voor hun familie.

Ook vinden ouders het belangrijk dat hun deskundigheid op het gebied van hun kind serieus wordt genomen. Vraag regelmatig aan ouders hoe zij iets betreffende het kind ervaren of zien. Hierbij is het belangrijk om te luisteren zonder direct te oordelen. Geef positieve feedback en complimenten aan ouders over wat zij volgens jou goed doen. Op deze manier laat je merken dat ouders belangrijk zijn en ga je echt een partnerschap aan ten aanzien van het leren en ontwikkelen van het kind.

Ten slotte vinden ouders het fijn wanneer een professional ook iets van zichzelf laat zien, bijvoorbeeld door te vertellen over diens eigen gezin, familie of achtergrond. Dit werkt direct verbindend en het versterkt de gelijkwaardigheid in de samenwerking.

Hand in hand project

In 2019 is aan 250 ouders in de hele stad Utrecht gevraagd naar hun ervaringen met professionals die met jonge kinderen werken. Deze ouders – voornamelijk moeders en een tiental vaders, met diverse culturele achtergronden – gaven aan dat het in hun contact met professionals nauwelijks gaat over wat ouders en professionals van elkaar verwachten.

Op basis van deze gesprekken zijn een twaalfal vragen opgesteld die zijn opgenomen in het 'hand in hand' spel. Deze vragen zijn een samenvatting van wat ouders hebben ervaren (of gemist) in de samenwerking met de professionals. Met behulp van dit spel kun je in jouw organisatie een laagdrempelig en interactief groepsgesprek organiseren over hoe ouders en professionals de samenwerking ervaren en hoe deze mogelijk verder kan worden versterkt. Meer weten? Kijk op www.utrecht.nl/handinhand

SPEERPUNT 3

AANDACHT VOOR THUISTALEN

Het is van belang om goed op de hoogte te zijn over het taalgebruik en taalaanbod in de gezinnen van de kinderen in de groep. Een rijke taalomgeving is ontzettend belangrijk voor de taalontwikkeling van jonge kinderen. Wanneer ouders minder goed Nederlands spreken, is het belangrijk om te benadrukken dat zij de eerste taal gebruiken in liedjes, verhaaltjes, gesprekken en educatieve activiteiten met het kind. Wanneer meertalige ouders met een beperkte beheersing van het Nederlands thuis met hun kind Nederlands praten, krijgt een kind alleen taalaanbod in korte zinnen of gebrekkig Nederlands. Zo'n taalarme omgeving schaadt de sociaal-emotionele en cognitieve ontwikkeling van het kind en het ontnemt het kind de kans om meertalig op te groeien. De kwaliteit van het taalaanbod thuis is belangrijker dan in welke taal dit gebeurt.

Ook is het belangrijk om belangstelling te hebben voor elkaars talen. Ouders kunnen hier een centrale rol bij spelen. Samen met ouders kun je bijvoorbeeld liedjes in meerdere talen zingen of een verhaal in meerdere talen vertellen. Ook zijn er veel meertalige kinderboeken die ouders kunnen voorlezen. Voor meer voorbeelden over hoe meertaligheid te integreren in de groep, zie **hoofdstuk 1, speerpunt 8**.

Wanneer ouders weinig Nederlands spreken, is het belangrijk om de tijd te nemen om een gesprek te voeren, bijvoorbeeld door ze uit te nodigen op een rustig moment van de dag. Help ouders om je te begrijpen door iets langzamer te praten, goed

te articuleren, belangrijke boodschappen in verschillende woorden te herhalen, te vragen of het duidelijk is en extra tijd en ruimte te geven voor reacties en vragen. Vermijd hierbij uiteraard wel een betuttelende bejegening of toon. Wanneer nodig zet je vertaalssoftware of een tolk in. Zoek ook naar manieren om elkaar te begrijpen zonder taal, bijvoorbeeld door het gebruiken van pictogrammen en gebaren.

SPEERPUNT 4

SAMEN VERSCHILLEND

De ouders in je groep hebben uiteenlopende ideeën over wat goed of slecht is voor kinderen. Het kan voorkomen dat deze opvattingen niet overeenkomen met die van jou of die van het kinderdagverblijf, peutercentrum of de basisschool waar je werkt. Dat kan voor spanningen tussen jou en bepaalde ouders zorgen, bijvoorbeeld omdat je iets doet of over iets praat waar zij niet achter staan. In dit geval is het belangrijk om in eerste instantie goed te luisteren naar de betreffende ouders, zodat ze zich gehoord voelen. Vervolgens kun jij zelf jouw ideeën en opvattingen uitleggen. Hierbij is het belangrijk om deze te kaderen binnen de pedagogische visie van het kinderdagverblijf, peutercentrum of de basisschool waar je werkt.

Binnen een educatief partnerschap hebben ouders inspraak in wat er op het kinderdagverblijf, peutercentrum of de basisschool gebeurt, maar dat betekent niet dat ze volledig kunnen bepalen wat er wel en niet gebeurt. Je handelen gedeeltelijk aanpassen om tegemoet te komen aan de diversiteit in je groep heeft een positief effect voor zowel kinderen als ouders, zo lang dit past binnen (en zeker niet in strijd is met) de pedagogische visie van je organisatie of school.

SPEERPUNT 5

ACTIEVE ROL VAN OUDERS

Het is belangrijk om ouders die dat willen en kunnen een actieve rol in de groep te geven. Maak bijvoorbeeld voor elke groep een goed zichtbaar activiteitenrooster waarop ouders kunnen intekenen. Denk hierbij aan helpen in de groep (zoals voorlezen of het schoonmaken van speelgoed) of het helpen bij uitstapjes (zoals een bezoek aan de kinderboerderij of een verzorgingstehuis). Vraag ook aan ouders welke kennis, ervaringen en materialen zij mogelijk willen delen in de groep. Denk hierbij aan verhalen die ze in de groep kunnen vertellen (bijvoorbeeld vanuit hun culturele achtergrond of beroep), een specifieke vaardigheid die ze kunnen laten zien (zoals koken, houtbewerken of een instrument bespelen) of spullen die tentoon kunnen worden gesteld in een themahoek. Ouders zijn eerder geneigd om mee te doen wanneer zij persoonlijk worden benaderd. Ook andere ouders kunnen ouders informeren over of enthousiasmeren voor bepaalde activiteiten.

Actief zijn in of voor de groep is echter niet de enige manier voor ouders om betrokken te zijn. Sommige ouders zijn minder actief in de groep, bijvoorbeeld vanwege verschillen in (culturele) opvattingen over verantwoordelijkheden op dit gebied, maar zijn wél zeer betrokken bij de ontwikkeling en het leren van hun kind. Zoek in deze gevallen naar andere manieren om het educatief partnerschap vorm te geven, bijvoorbeeld door ouders tips te geven over specifieke educatieve materialen die ze met hun kind kunnen gebruiken. Sluit hiervoor aan bij de wensen en behoeften van ouders.

SPEERPUNT 6

OUDERS INFORMEREN

Ouders willen graag zien en weten wat er zoal gebeurt met hun kind in de groep en hoe hun kind zich ontwikkelt. Toegankelijke informatiebronnen in de groep zijn bijvoorbeeld een tafel of hoek over het thema van dat moment of een wand of tentoonstelling met creatieve producten van de kinderen. Ook foto's en video's van activiteiten worden zeer gewaardeerd. Let er wel op dat het maken van foto's en video's niet het groepsproces en de activiteit zelf in de weg staat.

Informeer ouders ook regelmatig over wat de vorderingen zijn van het kind, zowel tijdens de gesprekken als op informele momenten, bijvoorbeeld wanneer ouders kinderen brengen of ophalen. Zien ouders dezelfde vorderingen? Tijdens de ingeplande gesprekken gebruik je de resultaten uit het kindvolgsysteem om ouders inzicht te geven in de ontwikkeling van hun kind.

SPEERPUNT 7

EDUCatieve ACTIVITEITEN IN DE GROEP MET OUDERS

In de groep kunnen ouders bijdragen aan de educatieve ondersteuning van kinderen. Een laagdrempelige manier hiervoor is bijvoorbeeld het organiseren van een spelinloop aan het begin van de dag, bijvoorbeeld één keer per week. Bij de spelinloop doen de ouders in de groep een activiteit met hun kind, zoals een puzzel maken, een boekje lezen of iets bouwen. De professionals vertonen hierbij voorbeeldgedrag richting de ouders en kinderen, zowel in de educatieve activiteiten als in de omgang met elkaar. Daarnaast kunnen de professionals tijdens de spelinloop leren van ouders over de verschillende activiteiten die zij met hun kind doen en hoe ze dit aanpakken. Het is belangrijk om ouders actief voor activiteiten als een spelinloop uit te nodigen en tijdens activiteiten aan te geven dat je het belangrijk en fijn vindt dat ze er zijn.

SPEERPUNT 8

BEVORDERING VAN EDUCatieve ACTIVITEITEN THUIS

Door ouders leuke en leerzame thuisactiviteiten aan te bieden die aansluiten bij het thema in de groep, versterk je de samenwerking wat betreft de ontwikkeling en het leren van het kind. Soms vinden ouders het fijn om een voorbeeld te zien en daarom helpt voordoen in de groep met ouders erbij. Ook het laten zien van een filmpje kan ondersteunend zijn. Sluit hierbij goed aan bij de mogelijkheden van ouders, bijvoorbeeld in het geval van een andere thuistaal of wanneer er thuis weinig educatieve middelen zijn.

Kijk samen met de ouders en kinderen terug op de thuisactiviteit(en), bijvoorbeeld tijdens de spelinloop. Soms zullen ouders niet precies jouw ideeën uitvoeren, maar stimuleren ze wel op hun eigen manier de ontwikkeling van kinderen. Hier mag uiteraard ruimte voor zijn. Vraag ook regelmatig aan ouders wat zij interessant vinden of waar ze meer over willen weten wat betreft de ontwikkeling en het leren van hun kind, zodat je hierbij kunt aansluiten.

Bibliotheek Utrecht

Door de bibliotheek Utrecht worden veel verschillende educatieve activiteiten voor jonge kinderen en hun ouders georganiseerd. Denk aan voorleesuurtsjes, muzikale en creatieve activiteiten, en theatervoorstellingen. Ook ouders kunnen hier terecht, bijvoorbeeld voor Nederlandse taalles of ondersteuning bij digitale en overheidszaken. Ook worden informatieve bijeenkomsten over mediaopvoeding georganiseerd. Wijs ouders actief op deze mogelijkheden. Voor meer informatie en de agenda, zie www.bibliotheekutrecht.nl

2.3 SPEERPUNTEN

OPVANG EN SCHOOL

SPEERPUNT 1 VISIE OP SAMENWERKING

Het is belangrijk om ouderbetrokkenheid te herdefiniëren in termen van gelijkwaardige samenwerking, waarbij gezamenlijkheid, wederkerigheid en wederzijds respect voor ieders bijdrage aan de ontwikkeling van het kind centraal staan. Hierbij moet uiteraard wel ruimte zijn voor mogelijke verschillen in ideeën van ouders (zie **speerpunt 4** professionals, 'samen verschillend'). Het is goed om deze visie proactief, expliciet en op een toegankelijke manier met ouders te delen in bijvoorbeeld een folder, een (digitale) nieuwsbrief en op de website.

SPEERPUNT 2 GESPREKKEN MET OUDERS

Een systeem van regelmatige gesprekken tussen professionals en ouders, waarin genoeg tijd is om een open en wederkerige dialoog te voeren over de ontwikkeling van het kind, is een goede basis voor een gelijkwaardige samenwerkingsrelatie. Deze gesprekken worden minimaal één keer per jaar en liefst vaker gevoerd, bijvoorbeeld halfjaarlijks of drie keer per jaar. Zeker in de peuter- en kleuterperiode is dit belangrijk. Zorg ook voor een uitgebreid kennismakingsgesprek aan de start, waar mogelijk gecombineerd met een huisbezoek. Van elk gesprek dient een kort verslag te worden gemaakt met daarin de belangrijkste wederzijdse verwachtingen en samenwerkingsafspraken. Zowel in het kader van een goede overdracht als om in een volgend gesprek op terug te komen. Het is belangrijk om dit verslag aan ouders voor te leggen en te checken of zij akkoord zijn. Dit soort checks versterken het onderling vertrouwen.

SPEERPUNT 3

GEVARIEERDE ACTIVITEITEN

Ouders waarderen het enorm wanneer diverse feestelijke of leuke activiteiten voor ouders worden georganiseerd, zoals een nieuwjaarsreceptie, een tentoonstelling of een voorstelling door de kinderen. Ook op opvoedingsondersteuning gerichte activiteiten of koffie-/thee-ochtenden voor ouders zijn hier uitstekend in te passen, net als informatie over educatieve activiteiten die thuis kunnen worden uitgevoerd. Hierbij is het van belang om goed aan te sluiten bij de behoeften die leven bij ouders. Inventariseer deze behoeften op regelmatige basis, bijvoorbeeld tijdens de oudergesprekken of via een (digitale) enquête. Betrek ouders waar mogelijk ook bij de organisatie van activiteiten. Samen iets organiseren werkt enorm verbindend en daarnaast biedt het ouders de mogelijkheid om hun sociale netwerk uit te breiden.

SPEERPUNT 4

COMMUNICATIE EN DOCUMENTATIE

Goede communicatie en documentatie met betrekking tot wat er gebeurt op het kinderdagverblijf, peutercentrum of de basisschool zijn essentieel voor een warme samenwerkingsrelatie met ouders. Voorbeelden zijn een nieuwsbrief, een actuele website/app of andere creatieve vormen van documentatie (foto's, video's, tentoonstelling van de creatieve producten van kinderen). Zorg voor toegankelijkheid van deze bronnen voor alle ouders.

Zorg ook voor een diverse vertegenwoordiging van ouders in de oudercommissie of medezeggenschapsraad, zodat verschillende perspectieven worden meegenomen in het pedagogisch-educatief beleid. Ook hier kunnen een (digitale) enquête of persoonlijke gesprekken met ouders waardevol zijn om een breder palet aan suggesties en ideeën op te halen.

SPEERPUNT 5

GESPREKSVAARDIGHEDEN EN COMPETENTIES

Het is van belang de gespreksvaardigheden en competenties van professionals te versterken om met een diversiteit aan sociale en culturele achtergronden, opvoedingsstijlen, gezinsvormen en eventueel andere thuishalen om te kunnen gaan. Bespreek ook met het hele team (en met ouders) het ouderbeleid zoals vastgelegd in de visie van je organisatie en werk deze waar nodig gezamenlijk bij. Via professionalisering en het beschikbaar stellen van structurele overlegtijd met ouders maak je duidelijk dat samenwerken met ouders een belangrijk onderdeel is van je vak.

HOOFDSTUK 3

WAT ZOU ER IN HET TEAM, DE ORGANISATIE EN DE WIJK MOETEN GEBEUREN?

Om de speerpunten in hoofdstuk 1 en 2 te kunnen realiseren, is aandacht nodig voor de individuele professional, het team, de organisatie en het bredere netwerk in de wijk en stad. Uit onderzoek blijkt dat een basisvoorziening van hoge kwaliteit namelijk niet alleen afhankelijk is van de competentie van individuele medewerkers, maar van competente medewerkers in een **competent systeem**: het team, de organisatie waarin zij werken en de organisaties waar mee wordt samengewerkt. Gezamenlijk en duurzaam leren staat hierbij centraal, waarbij je samen tot actie komt om met veranderingen om te gaan of nieuwe kansen te creëren. Deze wijze van gezamenlijk leren en ontwikkelen is goed toe te passen binnen je eigen organisatie, maar ook in samenwerking met andere organisaties.

- **Leren en ontwikkelen binnen je organisatie:** samen optrekken met de naaste collega's en ouders met wie je binnen een kinderdagverblijf, peutercentrum of basisschool nauw samenwerkt.
- **Leren en ontwikkelen met andere organisaties:** samen optrekken met professionals van verschillende organisaties (voor- en vroegschoolse voorzieningen, maar ook andere kernpartners in de wijk) en ouders om de ontwikkeling van, en infrastructuur rondom, het jonge kind te optimaliseren.

In dit hoofdstuk bespreken we eerst vijf speerpunten voor leren en ontwikkelen binnen de eigen organisatie (3.1). Daarnaast kijken we naar leren en ontwikkelen in samenwerking met anderen (3.2). Hierbij bespreken we de 'kernpartneraanpak VE' en de 'lerende netwerken doorgaande lijn' als twee voorbeelden waarin we in Utrecht samenwerken om de ontwikkeling van het jonge kind te ondersteunen.

3.1 SPEERPUNTEN

LEREN EN ONTWIKKELEN BINNEN JE ORGANISATIE

Introductie

1. Groepen

2. Ouders

3. Organisatie

4. Doorlopende lijn

SPEERPUNT 1

MISSIE EN VISIE

Formuleer een breed gedragen pedagogische en educatieve missie en visie

Op organisatieniveau is het noodzakelijk om een pedagogische en educatieve missie en visie vast te stellen. De missie omschrijft de identiteit en kernwaarden van de organisatie en sluit aan bij de missie voor de ontwikkeling en educatie van het jonge kind in Utrecht: het neerzetten van een sterke basisvoorziening van hoge kwaliteit waar gelijke kansen, inclusie en brede talentontwikkeling centraal staan.

De visie van de organisatie omschrijft wat de organisatie in het hier en nu, én in de toekomst wil bereiken. Het is hierbij belangrijk om heldere doelen en concreet beleid op te stellen. In het visiedocument wordt een verbinding gelegd tussen de eigen pedagogisch en educatieve visie en de in het UKK genoemde speerpunten ten aanzien van het werken met de kinderen in de groepen (**hoofdstuk 1**) en het gelijkwaardig samenwerken met hun ouders (**hoofdstuk 2**). De missie en visie van de organisatie dient breed (uit)gedragen te worden waarbij elke professional in de organisatie zich aan de gestelde doelen committeert.

SPEERPUNT 2

RANDVOORWAARDEN

Zorg voor de noodzakelijke organisatorische randvoorwaarden

Samen leren betekent dat alle lagen in de organisatie worden betrokken en actief participeren: individuele medewerkers, het team, de professionals die niet in de dagelijkse praktijk met de kinderen werken, én uiteraard ook de kinderen en ouders zelf. Alle stemmen tellen mee en moeten ook de ruimte krijgen om mee te tellen. Daarnaast kunnen individuele medewerkers en het team als geheel zich alleen ontwikkelen wanneer zij hiervoor ruimte voelen. Ruimte creëer je als management enerzijds door een veilige leeromgeving te scheppen waar fouten gemaakt mogen worden en door ontwikkeling actief aan te moedigen. Anderzijds betekent het dat medewerkers voldoende niet-groepsgebonden tijd krijgen en dat er budget beschikbaar is om externe scholing in te schakelen. De manager of directeur zorgt hierbij voor de noodzakelijke organisatorische voorwaarden en communicatie, bijvoorbeeld door een aantal activiteiten of momenten vast te leggen in de jaarkalender van de organisatie of school. Het is essentieel dat minimaal de wettelijke kaders voor professionalisering (bijvoorbeeld ten aanzien van coachingsuren) worden gerealiseerd.

SPEERPUNT 3

LERENDE CULTUUR

Bevorder een lerende en experimenterende organisatiecultuur

Voor het borgen en versterken van de pedagogische en educatieve kwaliteit is continue professionele ontwikkeling nodig. Het gaat om professionalisering als doorgaand proces in alle lagen van de organisatie. Hierbij dient te worden gestreefd naar een open, zelfkritische en lerende cultuur binnen de teams en binnen de organisatie als geheel. Medewerkers worden gestimuleerd om een nieuwsgierige, onderzoekende en lerende houding te ontwikkelen ten aanzien van hun werk, maar ook ten aanzien van de belevingswereld van de ander, zoals collega's, de kinderen of ouders. Hierdoor ontstaat een cultuur van leren en reflecteren.

Er mag geëxperimenteerd worden in de uitvoeringspraktijk. Door jezelf en elkaar kritische vragen te stellen over de praktijk van alledag kunnen er verbeteracties worden geformuleerd. Deze verbeteracties kunnen bijvoorbeeld aan het jaarthema, de pedagogische en educatieve visie, of aan de leerdoelen van de organisatie worden gekoppeld. Het is belangrijk dat pedagogische en educatieve vragen en knelpunten worden gezien als kansen om met elkaar te leren en verbeteren.

Deze lerende en experimenterende houding is gericht op zowel de individuele professional als het team als geheel. Kritische reflectie is een cruciaal onderdeel van het werk. Tegelijk is goed kunnen reflecteren een vaardigheid op zichzelf en het is lastig om op je

eigen blinde vlekken te reflecteren. Daarom is het belangrijk dat niet alleen kritische zelfreflectie wordt gestimuleerd, maar dat professionals ook bijdragen aan elkaars leerproces door samen te reflecteren op de werkpraktijk en hun leerproces.

Ten slotte is het voor het creëren van een lerende cultuur belangrijk dat ook buiten de eigen organisatie samenwerkingen worden aangegaan, zodat ervaringen en praktijken met andere professionals worden uitgewisseld. De lerende netwerken doorgaande lijn (zie **voorbeeld 'samen leren', p. 60**) zijn een goed voorbeeld van hoe je die uitwisseling en samenwerking met andere organisaties kan inrichten.

SPEERPUNT 4

GEZAMENLIJK EIGENAARSCHAP

Maak het team verantwoordelijk voor de kwaliteit van de groepsprocessen

Competente medewerkers vragen om een competente organisatie en een competent team. Pedagogische en educatieve vragen en knelpunten worden niet op het bordje van de individuele medewerker gelegd, maar gezamenlijk geanalyseerd, aangepakt en geëvalueerd. Wanneer dit wordt gedaan in een sfeer van vertrouwen en motivatie om samen het beste te leveren, gaan professionals zich gezamenlijk eigenaar voelen van het leerproces en de kwaliteit. Door dit iedere keer te herhalen, ontstaat een cyclisch leerproces en na verloop van tijd een stabiele hoge pedagogische en educatieve kwaliteit.

Teamvergaderingen zijn een belangrijk middel om eigenaarschap te creëren. Organiseer teamvergaderingen waarin de pedagogische en educatieve doelen en bijbehorende acties centraal staan. Administratieve en procedurele onderwerpen kunnen beter los of in een ander overleg worden besproken. Om eigenaarschap te bevorderen, kan input worden gevraagd aan het team. Bijvoorbeeld door vragen en ervaringen van medewerkers centraal te stellen of door gegevens uit het kindvolgsysteem te gebruiken. Tijdens dergelijke teamvergaderingen is het belangrijk dat actief meedenken wordt gestimuleerd. De uitkomst van de vergaderingen zijn acties ter verbetering van de groepsprocessen en het pedagogisch-educatieve aanbod. Nodig ook ouders uit om input te geven om zo het gezamenlijk eigenaarschap van ouders en professionals te versterken.

SPEERPUNT 5

BEGELEIDING

Maak gebruik van competente coaches en begeleiders

Om een lerende cultuur en eigenaarschap te kunnen realiseren, is interne coaching en begeleiding cruciaal. In de begeleiding van het team ligt de nadruk op de competenties van de professionals. De competenties hebben allereerst betrekking op het stimuleren van de brede ontwikkeling van de kinderen en het gelijkwaardig samenwerken met ouders. Ook het gezamenlijk en continue leren binnen het team en de organisatie is een vaardigheid die begeleiding vraagt. Competente coaches en begeleiders kunnen medewerkers ondersteunen in het ontwikkelen van een lerende houding en kritische zelfreflectie.

Deze begeleidingstaken kunnen worden gecombineerd in één en dezelfde functie of verdeeld worden over meerdere functies. De pedagogisch coach, onderbouwcoördinator of intern begeleider verbindt de pedagogische en educatieve visie en de doelen van de organisatie met de dagelijkse praktijk van de medewerkers op de werkvloer. Dit kan zowel plaatsvinden tijdens individuele coachingsgesprekken, teamvergaderingen, als intervisiebijeenkomsten.

3.2 VOORBEELDEN

LEREN EN ONTWIKKELEN MET ANDERE ORGANISATIES

Naast het gezamenlijk optrekken binnen je organisatie, is het ook belangrijk om de verbinding te zoeken met andere partners in de wijk. Zo worden sterke netwerken binnen de wijk en de stad gecreëerd om het jonge kind optimaal te ondersteunen. Hierin is het belangrijk om zowel **samen te werken** als **samen te leren**.

SAMEN WERKEN

Door als stad een missie en visie ten aanzien van het jonge kind en de doorgaande lijn te formuleren, zoals we hier in het UKK doen, zorgen we ervoor dat alle partners rondom het kind (ouders, professionals, instanties) aan hetzelfde doel bijdragen. Ook kunnen we alleen door samenwerking realiseren dat elk kind passende ondersteuning en een passende plek krijgt binnen de stad, waarbij het welbevinden en het realiseren van het ontwikkelingspotentieel van het kind centraal staan.

SAMEN LEREN

Het is belangrijk om de manier waarop we samenwerken continu te evalueren en waar nodig te verbeteren. Door met en van elkaar te leren, kunnen we de infrastructuur rondom het jonge kind zo insteken dat we ieders expertise hierin optimaal benutten. Ook zorgt het zoeken van de verbinding ervoor dat je van de ervaringen en expertise van anderen kunt leren om zo de praktijk binnen de eigen organisatie te versterken.

VOORBEELD 'SAMEN WERKEN'

KERNPARTNERAANPAK VE

De kernpartneraanpak VE richt zich op het jonge kind met extra ondersteuningsbehoeften. Hierbij werken verschillende partners rondom het jonge kind samen op wijkniveau en op stedelijk niveau. Het gezamenlijk streven is een duurzame verbetering van het welzijn van kinderen, ouders en hun omgeving. Dit bereiken we door met vier kernpartners (VE-aanbieders, JGZ, Buurtteam Jeugd & Gezin en SWV Utrecht PO) samen te werken en expertise van andere partners (KOOS, SPOOR030, Veilig Thuis, Auris, Kentalis, Dock, etc.) in te schakelen wanneer nodig.

SAMENWERKING IN DE WIJK

De kernpartners komen op wijkniveau minimaal één keer per kwartaal bijeen en monitoren de kwaliteit van de ondersteuningsstructuur in de wijk. Dit overleg is niet bedoeld voor het bespreken van casuïstiek op kindniveau, maar om met elkaar te leren door vanuit een helikopterview naar casuïstiek te kijken. Hierbij ligt de focus op het analyseren van de werkzame factoren in de ondersteuning van gezinnen en op het versterken van de pedagogische basis en de voorschoolse educatie. Op deze wijze signaleren de kernpartners succesfactoren en lossen ze belemmerende factoren samen op. Ook kunnen ze hierdoor proactief reageren op trends in de wijk en bevorderen ze de samenwerking en professionele communicatie binnen de wijk. Tot slot leveren de kernpartneroverleggen VE in de wijken informatie aan voor het kernpartneroverleg VE op stedelijk niveau en raadplegen zij hen in het geval van trends die vragen om een stedelijke benadering.

SAMENWERKING IN DE STAD

De deelnemers aan het kernpartneroverleg VE op stedelijk niveau komen minimaal twee keer per jaar bijeen en vervullen een brugfunctie tussen de verschillende wijken in de stad. Hierbij monitoren zij zowel op het proces (oftewel het komen tot integrale samenwerking in de wijken) als op de inhoud (oftewel in hoeverre lukt het om op maat ondersteuning aan gezinnen en kinderen te realiseren). Op basis van de door de wijken aangeleverde informatie signaleren ze trends en bepalen ze of deze om een stedelijke benadering en inzet vragen.

VOORBEELD 'SAMEN LEREN'

LERENDE NETWERKEN DOORGAANDE LIJN UTRECHT

Sinds 2014 zijn er in Utrecht diverse Lerende Netwerken doorlopende lijn actief geweest. In deze netwerken zitten zowel pedagogisch medewerkers en coaches van kinderdagverblijven en peutercentra als leerkrachten en intern begeleiders van basisscholen. Hier geven we een samenvatting van de belangrijkste kenmerken van de Lerende Netwerken doorlopende lijn. Op www.nuvoorlaterutrecht.nl is een meer uitgebreide handreiking voor kartrekkers en andere geïnteresseerden in deze lerende netwerken te vinden.

HET DOEL VAN HET LEREND NETWERK

Het doel van het Lerend Netwerk is dat professionals van kinderdagverblijven, peutercentra en basisscholen samenwerken aan de verhoging van de kwaliteit van de pedagogische en educatieve praktijk. Het grote verschil tussen een lerend netwerk en een cursus of training is de duurzaamheid, gezamenlijkheid en nadruk op reflectie. In het Lerend Netwerk vindt een continu proces van leren, experimenteren en implementeren plaats. Daarnaast biedt het Lerend Netwerk de kans om in het netwerk opgedane kennis en vaardigheden in te brengen in de eigen organisatie. Andersom kunnen (leer)ervaringen vanuit de eigen organisatie worden ingebracht in het Lerend Netwerk.

DE START VAN HET LEREND NETWERK

De kartrekker van het Lerend Netwerk is verantwoordelijk voor het opzetten van het Lerend Netwerk en het werven van deelnemers. Het vergt tijd en aandacht om de juiste combinaties van deelnemers uit kinderdagverblijven, peutercentra en basisscholen bij elkaar te krijgen. De selectie

van deelnemers voor het Lerend Netwerk kan ook bepaald worden in de eigen organisatie/teams: wie voldoet aan de criteria voor deelname? Wie houdt zich bezig met specifieke thema's, is nieuwsgierig en is in staat het geleerde over te dragen aan het eigen team?

Voordat het Lerend Netwerk kan starten, is het van belang dat de randvoorwaarden in orde zijn. Zo moeten deelnemers intrinsiek gemotiveerd zijn om aan de slag te gaan met het gezamenlijk gekozen onderwerp. De belangrijkste randvoorwaarde is commitment van het management/de directie van de organisaties waar de deelnemers werkzaam zijn. Zij moeten tijd beschikbaar stellen om bij het Lerend Netwerk aan te sluiten en budget voor bijvoorbeeld het inhuren van experts of het organiseren van locatiebezoeken. Daarnaast moeten zij openstaan voor wat het Lerend Netwerk kan betekenen voor de leerwinst van de gehele organisatie en deelnemers een podium bieden om opgedane kennis te delen. Als deelnemers hun ervaringen en inzichten niet kunnen delen, vindt er alleen ontwikkeling op individueel niveau plaats.

DE FASEN IN EEN LEREND NETWERK

Het Lerend Netwerk komt een aantal keren per jaar bijeen en volgt vanaf de start verschillende fasen: verkenning, ontwikkeling, verdieping, inbedding en verankering.

- In de **verkenningfase** leren deelnemers elkaar kennen en inventariseren ze welke vragen er leven.
- In de **ontwikkelingsfase** wordt een keuze gemaakt voor een gezamenlijk leerthema, aansluitend bij de speerpunten in het UKK. De kartrekker begeleidt het formuleren van de leervragen en het inkaderen van het onderwerp. In deze fase wordt ingezet op gezamenlijk leren door het inbrengen van eigen voorbeelden en leervragen. Belangrijk hierbij is dat deelnemers bereid zijn om kennis en ervaringen te delen, openstaan voor verandering en durven om hun eigen gedachtegoed en gedrag ter discussie te stellen.
- Als het Lerend Netwerk loopt en de deelnemers actief betrokken zijn, begint de **verdiepingsfase**. De focus ligt hier op gezamenlijke kenniscreatie en het verder uitdiepen van het thema, bijvoorbeeld door externe kennis en input te verzamelen.
- Daarna volgt de **inbeddingsfase**. De deelnemers brengen de nieuwe kennis en ervaringen in bij hun eigen organisatie en teams met als doel om verbindingen te leggen met het eigen beleid en jaarplan, de doorgaande ontwikkelingen en de rest van het team. Hierbij is het belangrijk dat zij draagvlak binnen hun organisatie creëren zodat er een gevoel van gezamenlijk eigenaarschap ontstaat.
- In de laatste fase, de **verankeringsfase**, stelt het netwerk zichzelf de vraag hoe ze de opgedane kennis kunnen borgen en overdragen naar partners buiten het eigen netwerk.

In de Handreiking Lerende Netwerken Doorlopende Lijn Utrecht worden alle fasen meer uitgebreid en concreet uitgewerkt. Daarnaast worden tips gegeven en werkvormen aangereikt om deze manier van gezamenlijk leren te implementeren én de nieuw opgedane inzichten en praktijken te borgen in de organisaties van de deelnemers. Ook de rol, vaardigheden en taken van de kartrekker worden in deze handreiking meer uitgebreid beschreven.

HOOFDSTUK 4

HOE ZORG JE VOOR EEN OPTIMALE DOORGAANDE LIJN?

In dit hoofdstuk gaan we in op de doorgaande lijn van de voorschoolse voorziening (kinderdagverblijf of peutercentrum) naar het basisonderwijs. Voor de ontwikkeling van jonge kinderen is een ononderbroken ontwikkelingslijn essentieel. Om dit te realiseren zijn zowel een **sterke inhoudelijke doorgaande lijn** als een **kind- en oudervriendelijk overgangsproces** van de ene naar de andere voorziening belangrijk. Aan beide aspecten zal in dit hoofdstuk aandacht worden besteed. Het hoofdstuk wordt afgesloten met richtlijnen voor het rechtmatig omgaan met persoonsgegevens tijdens het overgangsproces.

INHOUDELIJKE DOORGAANDE LIJN

Van een inhoudelijke doorgaande lijn is sprake wanneer het pedagogisch-educatief handelen, het educatieve aanbod en het ouderbeleid van de voorschoolse voorziening en het basisonderwijs goed op elkaar aansluiten. Deze aansluiting is belangrijk om een ononderbroken ontwikkelingslijn voor kinderen te realiseren, zonder overlap, breuken of gaten. Als deze er wel zijn, leidt dit tot vertraagde ontwikkeling van het kind en minder op het kind afgestemde begeleiding. Daarnaast voelen kinderen én ouders zich snel thuis in de nieuwe groep wanneer zij een sterke inhoudelijke doorgaande lijn ervaren.

Concreet bestaat een sterke inhoudelijke doorgaande lijn tussen voorschoolse voorzieningen en het basisonderwijs uit de volgende punten:

- Er is een gezamenlijk gedragen pedagogische en educatieve visie (denk aan dit UKK, Vreedzaam, handelingsgericht werken).
- Het pedagogisch-educatief handelen en het educatieve aanbod sluiten goed op elkaar aan, wanneer mogelijk vanuit één doorlopend programma.
- Er wordt op dezelfde wijze samengewerkt met ouders en deze werkwijze is vastgelegd in het ouderbeleid van de betrokken voorzieningen en scholen.
- De interne begeleiding en zorg zijn op de voorschoolse voorziening en basisschool/bsso bij voorkeur op een gelijke wijze georganiseerd en ouders weten bij wie ze terecht kunnen voor vragen rondom zorg.

CONTINUE AFSTEMMING EN SAMENWERKING

Om voorgaande punten te realiseren, is continue afstemming en samenwerking nodig, waarbij wordt ingespeeld op ontwikkelingen in de stad en het veld. Deze samenwerking dient plaats te vinden op het niveau van de teams, de organisaties en waar nodig ook de wijk. De Lerende Netwerken doorgaande lijn beschreven in **hoofdstuk 3.2** zijn een concreet voorbeeld van hoe de inhoudelijke samenwerking kan worden versterkt. Andere voorbeelden zijn regelmatig overleg tussen VE-coaches en intern begeleiders, gezamenlijke scholing van leerkrachten en pedagogisch medewerkers (bijvoorbeeld gekoppeld aan de thema's van het UKK) en het samen vormgeven van onderwijs. Bij het samen vormgeven van onderwijs kan worden gedacht aan het op elkaar afstemmen van educatieve thema's, maar ook aan het fysiek samen vormgeven van onderwijs, zoals gebeurd in de verbindingsgroepen in Overvecht (zie kader) en de brede scholen in Utrecht (www.bredeschoolutrecht.nl).

Dergelijke activiteiten en initiatieven dragen bij aan een **gezamenlijke professionele cultuur**, waarin verdieping, uitwisseling en afstemming centraal staan en ieders expertise wordt gewaardeerd en elkaar aanvult. Voor het realiseren van een dergelijke cultuur is het belangrijk dat organisaties naar hun medewerkers uitdragen dat zij het realiseren van een sterke inhoudelijke doorgaande lijn een kerntaak van de organisatie, teams en individuele professionals vinden. Voldoende tijd en middelen zijn hierbij uiteraard randvoorwaardelijk.

Verbindingsgroepen

De verbindingsgroepen op verschillende basisscholen in Overvecht zijn een mooi voorbeeld van hoe een sterke inhoudelijke doorgaande lijn én een kindvriendelijk overgangsproces fysiek kunnen worden vormgegeven. Deze groepen zijn bedoeld voor kinderen die extra ondersteuning nodig hebben om van peuter naar kleuter door te groeien. Binnen deze groepen van ongeveer 16 kinderen worden zowel een leerkracht als pedagogisch medewerker ingezet. De groepen zijn een integraal onderdeel van de scholen waardoor de kinderen geleidelijk over kunnen stappen naar groep 1.

OVERGANGSPROCES

De daadwerkelijke overgang van het kinderdagverblijf of peutercentrum naar de basisschool is niet alleen een mijlpaal in het leven van een kind, maar ook voor ouders, pedagogisch medewerkers en leerkrachten een bijzonder moment. Een kind- en oudervriendelijk overgangsproces, ingebed in een sterke inhoudelijke doorgaande lijn, zorgt voor een ononderbroken ontwikkelingslijn en zet zo de toon voor een succesvolle start van de schoolloopbaan van kinderen.

In plaats van overgang kan ook gesproken worden van een transitie. Tijdens deze transitie bewegen kinderen (en hun gezinnen) van de ene setting (het kinderdagverblijf of peutercentrum) naar de andere (de basisschool). Dit proces eindigt als het kind helemaal is gewend aan de nieuwe setting. Tijdens de transitie voeren de verschillende betrokkenen (ouders, pedagogisch medewerkers en leerkrachten) verschillende activiteiten uit om de start op school zo succesvol mogelijk te maken. Voor een schematische weergave van het overgangsproces/ de transitie, inclusief alle betrokkenen en de gewenste activiteiten, **zie figuur 1**.

Kinderen zien soms op tegen grote veranderingen. Daarom is het belangrijk hen te betrekken bij veranderingen om hen veiligheid en vertrouwen te bieden. Dat geldt ook voor de 'grote' verandering van de overgang naar de basisschool. Kinderen hebben daar vaak allerlei verwachtingen en ideeën bij. De pedagogisch medewerker kan verschillende activiteiten inzetten waarbij de komende overgang aan bod komt. Kinderen kunnen daarmee worden voorbereid op de stap naar de basisschool en als het nodig is ook worden gerustgesteld.

Voor kinderen is het essentieel dat ook hun ouders hen voor, tijdens en na de overgang begeleiden bij de stap naar de basisschool. Ouders zien soms echter ook op tegen deze verandering of vinden dit spannend. Het is helpend wanneer pedagogisch medewerkers hier samen met ouders en leerkrachten in optrekken door gezamenlijk de overgang van het

kind naar de basisschool voor te bereiden. Dit helpt kinderen (en ouders) om zich snel thuis te voelen binnen, en aan te passen aan, de nieuwe schoolomgeving. Ook is het belangrijk dat pedagogisch medewerkers ouders attenderen op het feit dat zij hun kind dienen aan te melden bij een basisschool wanneer het drie jaar wordt (zie naardebasischool.utrecht.nl).

Figuur 1 Het overgangproces in beeld (Sardes, 2017; Handreiking kindvriendelijke overdracht)

OVERDRACHT VAN GEGEVENS

Professionals van zowel voorschoolse voorzieningen als het basisonderwijs hebben een gezamenlijke verantwoordelijkheid voor een goed overgangsproces voor kind en ouder. Een essentieel onderdeel hierin is de overdracht van gegevens. Een kind leert al vanaf het moment van de geboorte. Op het kinderdagverblijf en het peutercentrum is de inzet om dit leren te stimuleren, zodat een kind zich zo optimaal mogelijk ontwikkelt. De kern van de overdracht is dat relevante informatie over hoe het kind zich heeft ontwikkeld in de groep, overgedragen wordt aan de basisschool waar het kind naar toe gaat. Een juiste overdracht is belangrijk voor alle kinderen, maar zeker voor kinderen die extra aandacht nodig hebben om goed te kunnen ontwikkelen en leren. Door een juiste overdracht kan meteen de aandacht en ondersteuning worden gegeven die kinderen nodig hebben. Centraal in de overdracht staat wat de pedagogisch medewerker 'weet' over de ontwikkeling van het kind, niet wat die 'vindt' van het kind.

De feitelijke informatie kan via een overdrachtsformulier of formulier in het kindvolgsysteem worden overgedragen. Als de informatie alleen schriftelijk/digitaal wordt overgedragen is het een **koude overdracht**. Gaan kinderen buiten de wijk of elders naar school, of als er geen sprake is van (extra) zorg, zal de overdracht meestal 'koud' plaats vinden.

Bij een **warme overdracht** wordt de informatie over kinderen naast schriftelijk en/of digitaal tevens mondeling toegelicht in een gesprek. Dit gesprek vindt bij voorkeur plaats in een gezamenlijk gesprek tussen de pedagogisch medewerker,

leerkracht van de groep waar het kind komt en de ouders. Indien noodzakelijk is daar ook één van de kernpartners bij aangesloten, bijvoorbeeld bij gezinsproblemen de gezinswerker van het Buurteam Jeugd & Gezin of bij zorgen over de overgang de ambulante begeleider van het Team Jonge Kind van het Samenwerkingsverband PO.

Het is belangrijk dat tussen voorschoolse voorzieningen en het basisonderwijs afspraken worden gemaakt ten aanzien van de vorm van de overdracht. Hierbij moet worden gedacht aan de inhoud van het overdrachtsformulier, de rol van observatie/kindvolgsystemen en afspraken over wanneer een warme overdracht wordt gedaan. Daarnaast is het goed om de planning van de overdrachten te bespreken en afspraken te maken over de terugkoppeling vanuit de basisschool naar het kinderdagverblijf/peutercentrum over hoe het kind is geland in de nieuwe groep. Deze samenwerkingsafspraken ten aanzien van de overdracht dienen regelmatig te worden geëvalueerd. Ook kan het nuttig zijn om een coördinator voor alle overdrachten aan te wijzen op zowel het kinderdagverblijf/peutercentrum als de basisschool.

VOOR EEN KIND- EN OUDER- VRIENDELIJK OVERGANGSPROCES

- De overgang/transitie wordt gezien als een proces (afscheid nemen, wennen en overdracht) welke tijd en aandacht vraagt.
- Het kinderdagverblijf/peutercentrum en de basisschool voelen zich gezamenlijk verantwoordelijk voor de kwaliteit en de uitvoering van het overgangsproces.
- Ouders worden actief betrokken bij het overgangsproces, beginnend bij het attenderen van ouders dat zij hun kind aanmelden bij een basisschool wanneer het drie jaar wordt tot het gezamenlijk voorbereiden van de overgang.
- Er vindt standaard een informatieoverdracht van relevante gegevens plaats tussen de kinderdagverblijf/peutercentrum en de basisschool/bsa.
- Er zijn samenwerkingsafspraken gemaakt ten aanzien van de vorm van de overdracht (overdrachtsformulier, observatie/kindvolgsysteem, warme overdracht, planning en terugkoppeling) en deze worden regelmatig geëvalueerd.
- Het is duidelijk wie op zowel het kinderdagverblijf/peutercentrum als de basisschool de overdrachten coördineert.
- In de overdracht staat centraal wat een pedagogisch medewerker 'weet' over de ontwikkeling van het kind (niet wat die 'vindt').
- Bij de overdracht van gegevens wordt rekening gehouden met de juridische en ethische aspecten van informatie overdragen (zie volgende sectie).

JURIDISCHE ASPECTEN OVERDRACHT

TRANSPARANTIE ALS BASIS

Veel organisaties wisselen persoonsgegevens en informatie over kinderen uit. Het niet precies weten wat kan en mag binnen de wet- en regelgeving kan een goede samenwerking tussen professionals en een goed overgangsproces in de weg staan.

Een heel belangrijk 'kompas' voor het handelen is dat professionals de wettelijke opdracht hebben om het belang van het kind altijd voorop te stellen. Deze opdracht staat geformuleerd in art.3 van het **Internationaal Verdrag voor de Rechten van het Kind (IVRK)**:

"Bij alle maatregelen betreffende kinderen, ongeacht of deze worden genomen door openbare of particuliere instellingen voor maatschappelijk welzijn of door rechterlijke instanties, bestuurlijke autoriteiten of wetgevende lichamen, vormen de belangen van het kind de eerste overweging."

Daarnaast vindt uitwisseling van informatie rondom de overgang naar het basisonderwijs plaats op basis van het transparantiebeginsel en niet het toestemmingsvereiste. Deze verandering vloeit voort uit de systematiek van de **Algemene Verordening Gegevensbescherming (AVG)**. In tegenstelling tot wat soms wordt gedacht, is de AVG geen belemmering voor het overdragen van persoonsgegevens. Het is andersom: De AVG is juist ontwikkeld om op zorgvuldige wijze uitwisseling van persoonsgegevens mogelijk te maken.

TRANSPARANTIEBEGINSEL

Het is belangrijk dat ouders al in een vroeg stadium weten dat een goede doorgaande ontwikkeling een doel is van de voorschoolse voorziening. Door hen al bij de kennismaking op de hoogte te brengen van het beleid van de voorziening ten aanzien van een kind- en oudervriendelijke overgang, zal het als vanzelfsprekend worden ervaren dat er later een overdracht zal plaatsvinden. Wanneer een kind drie jaar is geworden, is het zinvol het proces en de procedure van overdracht opnieuw met ouders te bespreken. Door duidelijk aan ouders uit te leggen wat er gedeeld gaat worden, met wie en vooral waarom, en daarbij samen te kijken wat ieders aandeel in de overdracht kan zijn, wordt voorkomen dat ouders verrast zijn. Door hen overal bij te betrekken en hen de gelegenheid te geven de informatie die gedeeld wordt te bespreken en eventueel aan te vullen, wordt tegemoetgekomen aan het **transparantiebeginsel** binnen de AVG. Het zou voor ouders helder moeten zijn dat deze uitwisseling van gegevens hetzelfde is als de overdracht tussen groepen van de basisschool en van de basisschool naar het voortgezet onderwijs.

BEZWAREN VAN OUDERS

Het kan voorkomen dat ouders niet willen dat informatie over hun kind wordt gedeeld met de toekomstige basisschool van hun kind. Redenen hiervoor kunnen zijn dat zij en het kind een 'nieuwe start' willen maken, dat ze geen etiket op hun kind geplakt willen zien of dat ze privé gevoelige zaken niet graag delen. Het is belangrijk dat je ruimte biedt aan ouders om hun mogelijke bezwaren te delen en dat je luistert naar de argumenten die zij hiervoor aandragen. Vervolgens weeg je hun bezwaren ten opzichte van jouw argumenten om gegevens wél te delen. Als je besluit om – met het oog op het belang van het kind – niet mee te gaan in de bezwaren van ouders, toets je jouw besluit aan de drie principes van het 'juridisch Zwitsers zakmes':

1. Subsidiariteit: Kan het een tandje minder?

Zou ik de bezwaren van ouders eventueel toch (deels) kunnen meenemen? Zo ja, dan moet het een tandje minder.

2. Proportionaliteit: Is het in verhouding?

Is mijn besluit om niet mee te gaan met de bezwaren van ouders in verhouding tot het doel, namelijk het belang van het kind vooropstellen?

3. Doelmatigheid: Kan het anders?

Is het delen van deze informatie ook daadwerkelijk het meest geschikt om mijn doel te bereiken? Motiveer en documenteer in het dossier altijd je af- en overwegingen.

Ouders hebben recht op correctie wanneer er feitelijke onjuistheden staan in de overdracht (zoals een verkeerde geboortedatum) en recht op aanvulling wanneer zij een ander beeld hebben bij hun kind.

Samenvattend is het voor de overdracht van gegevens dus belangrijk dat je verstandig, met respect en heel zorgvuldig met informatie betreffende kinderen en ouders omgaat, dat je ouders hier in meeneemt (het transparantiebeginsel) én dat je hun mogelijke bezwaren weegt. Bij elke beslissing die je maakt rondom de overdracht van gegevens staat het belang van het kind voorop en dat moet je als zodanig kunnen beargumenteren.

COLOFON

Utrechts Kwaliteitskader voor educatie van het jonge kind – mei 2023

Vierde editie.

Deze uitgave is tot stand gekomen met medewerking van:

Joyce Benders (Blos), Katja ten Bergen (Blos), Mirjam de Boode (Gro-Up), Jolanda van Boven (VAN BOVEN Juridisch Adviesbureau), Eva van de Bovenkamp (Wijs), Ellen Broer (Partou), Kathinka Bruinsma (adviseur gelijkwaardig samenwerken), Naomi Candel (Kind & Co Ludens), Janneke Degen (KSU), Heidi van Dijk (Sozko), Edith van Dijk (KO De Boerderij), Sanne Eefting (ouder), Margot van Elk (GU), Wilma Francken (Kind & Co Ludens), Jessica Geldof (SPO), Esther Ittersson (Partou), Heleen Jongkind (Kind & Co Ludens), Mariet Junte (Kind & Co Ludens) Karin Keijzer (KSU), Carla Kinteh (PCOU), Miranda Kipping (KSU), Hannie Kuiken (GU), Bertien Landzaat (SWV Utrecht PO), Paul Leseman (UU), Charlotte Lindeboom (Kind & Co Ludens) Evelien van Lunteren (SPO), Manon Moonen (GU), Nabila el Moussaoui (KSU), Eva de Noord-Sipkes (Partou), Janneke van Offeren (Kind & Co Ludens), Justine Pierau (ouder), Carla van de Rijt (PCOU), Carla Sanders (PCOU), Lidia Simoes (ouder), Tessa Schuurman (PCOU), Angélica Sluijter (PCOU), Chantal den Uijl (Gro-Up), Marieke Verburg (Mini-stek), Tinja Verkleij (GU), Petra Visseren (KSU), Yara Vossebelt (UU), Miranda Wedekind (PCOU), Suzanne van der Werf - Nijman (Gro-Up)

Eindredactie: Martine Broekhuizen (UU), Bodine Romijn (UU), Karin van Look (UU) en Tonnie van der Meer (GU)

Ontwerp: Studio TOMIS, Utrecht

Alle rechten voorbehouden

Niets mag uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming; zie website www.nuvoorlaterutrecht.nl

**UTRECHTS
KWALITEITSKADER**